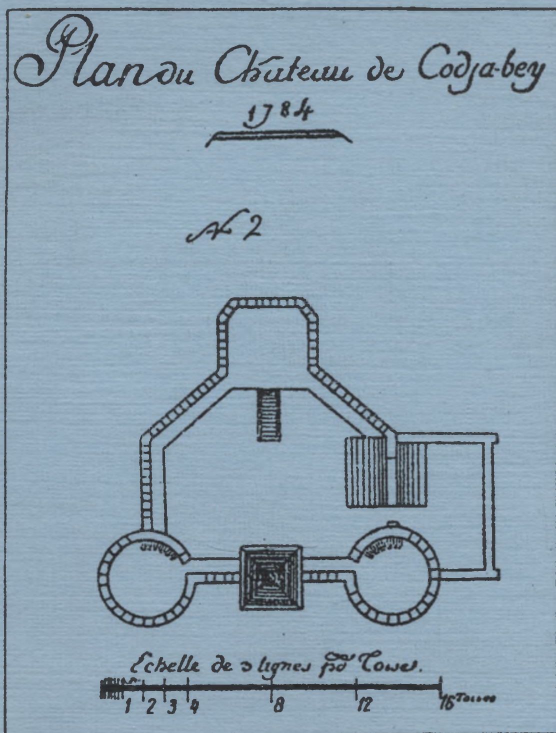
І.В. Сапожников

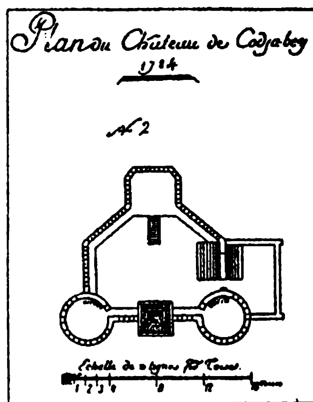
ХАДЖИБЕЙ ТА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я 1780-х РОКІВ

І.В.Сапожников

ХАДЖИБЕЙ
ТА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я
1780-х років

(до 210-річчя штурму Хаджибейського замку)

ІЛЛІЧІВСЬК
"Ел.тон-2"
1999

ББК 63,3 (4 УКР) 51-294
УДК 974.74

У вересні 1999 року виповнюється 210 років однієї з етапних подій історії Північного Причорномор'я – штурму Хаджибейського замку російськими військами разом з чорноморськими козаками, після чого все Буго-Дністровське межиріччя було звільнено від влади турецької Оттоманської імперії. Одеське відділення інституту козацтва та Інститут археології НАН України підготували до цього ювілею дослідження історика, археолога і етнографа – І.В.Сапожникова, яке видано Іллічівським навчально-науковим центром Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова.

В книзі вперше у вітчізняній історіографії зроблено аналіз унікального історичного джерела "Опису шляху від Константинополя до Очакова" 1784-1785 рр. французького інженера і мандрівника Лафітта-Клаве (1739-1798 рр.), уривки з якого російською та українською мовами опубліковані в додатках. Особливу увагу в книзі приділено опису Хаджибею (Одеси) та його околиць, котрі через п'ять років стали ареною бойових дій другої російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Книга розрахована на істориків, етнографів, аспірантів, студентів, краєзнавців, вчителів історії України як збірка джерел та методичний посібник з історичного краєзнавства, зокрема, для проведення факультативних занять за темами "Історія українського козацтва", "Історія Одеси" та ін.

Відповідальний редактор - к.і.н. Г.В.Сапожникова
Науковий редактор – к.і.н.Т.Г.Гончарук
Переклад українською – Т.С.Приходченко
Відповідальний за випуск – д.ф-м.н., проф. С.І.Покутній
Рецензент – д.і.н., проф. Л.Л.Залізняк
Відповідальний секретарь – С.Б.Гуцалюк

Видання друге, значно доповнене та виправлене

ISBN 966-7588-02-7

ВСТУП

– И все это в одном слове? – спросила с недоумением Алиса. – Не слишком ли много для одного!
– Когда одному слову так достается, я плачу ему сверхурочные, – сказал Шалтай-Болтай.

Л.Керрол

25 вересня 1999 р. виповнюється 210 років від дня штурму регулярними військами російської армії разом з трьома полками чорноморських козаків Хаджибейського замку. Напередодні цієї дати була написана й опублікована ціла серія книг і статей, присвячених історії Хаджибею – Одеси та ролі в ній українського козацтва (Гончарук – 1997; Гончарук, Гуцалюк – 1998; Сапожников – 1997-а; 1998-б; Сапожников, Сапожникова – 1998; Сапожников, Белоусова – 1999). Активна праця згаданих авторів у підготовці цих та інших видань (Сапожников – 1997; 1998; 1998-а; Намогильні хрести... – 1998; Задунайська Січ – 1998; та ін.) не залишилась непоміченою і в лютому 1999 року було створено Одеське регіональне відділення Інституту козацтва при Інституті історії НАН України.

Наукові працівники цієї установи (директор – І.В.Сапожников) разом зі співробітниками Одеської обласної наукової бібліотеки (директор – О.Ф.Ботушанська) негайно розпочали роботу над черговим третім томом серії збірок наукових статей, матеріалів та републікацій "Невичерпні джерела пам'яті"

під назвою "Хаджибей – Одеса та українське козацтво. 1415-1797 роки"

Під час підготовки цієї фундаментальної праці було з'ясовано, що з історії Хаджибею згаданих часів існує величезна кількість неопублікованих джерел, котрі досі чекають на своїх дослідників у архівах Одеси, Києва, Санкт-Петербурга, Москви, Краснодара та інших міст. Одначе найбільш вражаючим виявився той факт, що авторам монографії за допомогою співробітників Одеської обласної наукової бібліотеки Л.О.Кольченко і Т.В.Щурової вдалося розшукати цілий пласт раніше опублікованих різноманітних документів з тематики, що нас цікавить. Вони безпосередньо стосуються історії українського козацтва, Хаджибея й усього Північного Причорномор'я, але багато з них або напівзабуті, або взагалі не знайшли свого відображеня в науковій історіографії.

Значна частина цих джерел підготована нами до публікації у згаданому томі, проте деякі з них відзначаються значним обсягом, а їх зміст потребує глибокого наукового аналізу. Найбільш цікавою виявилась невеличка книжка в простій палітурці, яка зберігається в "Строганівському фонді" наукової бібліотеки Одеського державного університету. Вона має назву "Описание пути из Константинополя до Очакова" і видана у 1821 р. в друкарні Генерального штабу у Санкт-Петербурзі (Описание... – 1821). Ні на титульному аркуші, ні в самій книзі ім'я автора не зазначено. Більш того, виявилося, що цей примірник книги є єдиним в Одесі.

Книга містить унікальні за змістом подорожні записи про низку населених пунктів та місць Туреччини, Болгарії, Румунії та Південно-Західної України, котрі стосуються часів турецького володарювання. Спочатку виникла ідея републікувати цю книгу повністю, проте відсутність необхідних коштів не дозволила зробити це у повному обсязі. Через те автор був змушенний обмежитися лише тими розділами книги, котрі безпосередньо стосуються сучасної території України. Крім того,

наведено опис дельти Дунаю та оборонних споруд Тульчі, котрі російським військам незабаром довелося штурмувати (Розділи XVI-XXIV повністю і розділ XV частково; Дод. 1). Український переклад цього уривку, виконаний Т.С.Приходченко, також публікується в репрезентованому виданні (Дод. 2). Крім того, необхідно зазначити, що для зручності читачів відстані між населеними пунктами, наведені автором записок в годинах шляху кіньми, котрі в оригіналі вміщені на початку кожного розділу, зведені нами в окрему таблицю (Дод. 3). Наводимо також значення вжитих у книзі мір довжини: 1 туаз – 1 м 949 мм; 1 брасс – 58 см; 1 фут – 30,48 см; 1 сухопутна миля – 1609 м.

Аналіз змісту і стилістики анонімної книги "Описание пути от Константинополя до Очакова" дозволяє зробити висновок, що вона є не дуже вдалим перекладом іншого, природньо, більш раннього видання. Це видно з того, що текст місцями збивається, рясніє повторами і містить немало очевидних помилок, особливо в географічних назвах, котрі, проте, ми не стали виправляти.

Перед тим, як перейти до детального аналізу цього "нового" для історіографії Північного Причорномор'я джерела, автор вважає своїм обов'язком подякувати усім, хто допоміг при підготовці книги – Т.С.Приходченко, Т.Г.Гончарука, Г.П.Українську, Л.О.Скворцову, Н.М.Горюшкину, О.В.Пономаренка, директора наукової бібліотеки ОДУ ім. І.І.Мечникова М.О.Подрезову, директора Іллічівського навчально-наукового центру ОДУ С.І.Покутнього, а також того, хто підтримав це видання матеріально – директора ПП "Пєтро Екзотик" Петра Федоровича Гаврилюка.

ХАДЖИБЕЙ ТА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я 1780-х років

– Ну, это уже слишком! – закричал Шалтай-Болтай сердито. – Ты подслушивала за дверью...за деревом... в печной трубе... А не то откуда бы тебе это знать!
– Нет, я не подслушивала, – сказала тихонько Алиса. – Я узнала об этом из книжки.

Л.Кэррол

Оскільки книга "Описание пути от Константинополя до Очакова", котра нас зацікавила, була видана анонімно, найважливішими питаннями, без яких було б просто неможливо перейти до її аналізу, є авторство і датування. Не виключено, що саме відсутність відповідей на ці питання не дозволила нашим попередникам ввести її в науковий обіг.

Отже, хоча ім'я автора прямо ніде не вказано, у описі Коджа-бею, в якому досить легко впізнати Хаджибей, йдеться про те, що "во время моего путешествия в 1784 году снят план сего места и в тоже время отдан проект об установлении работ для приведения его рейды в оборонительное состояние" (Дод. 1. – С. 85). Виходячі з такої вказівки, встановлення авторства вже не було завданням, котре не можна розв'язати. Справа в

Рис. 1. План Ізмаїльської фортеці 1790 р. (детальний опис рисунків дивись у списку ілюстрацій)

тому, що в декількох працях з історії Хаджибею досить детально описано цікавий епізод про те, що французький військовий інженер на турецькій службі Лафітт-Клаве відіслав 30 жовтня 1784 р. в Константинополь на ім'я великого візира Порти Оттоманської доповідну записку про заходи по підвищенню обороноздатності Очакова і Хаджибея. До неї були додані три плани – Очакова, околиць Хаджибею і Хаджибейського замку. З плану Очакова, описаного О.Бертьє-Делагардом, відомо, що в той час у місті існував навіть окремий квартал, де, вочевидь, жили французькі дипломати, військові та інженери і серед них сам Лафітт-Клаве (Бертье-Делагард – 1896).

В 1901 р. В.Бімбасов опублікував оригінальну записку де Лафітта-Клаве французькою мовою про заходи для оборони берегів Босфорської протоки з родинного архіву Мордвінових, яка датована 20 травня 1785 р. В примітках до цього документу наведені роки життя Лафітта-Клаве – 1739-1798, а також зазначається, що це був інженер, "объездивший все турецкое побережье Черного моря и представивший Порте в 1784-1786 гг. ряд проектов о защите Очакова, Варны, Синопа и других местностей. В архиве графов Мордвиновых хранятся многие из этих проектов, вместе с переводами на русский язык" (Бимбасов – 1901. – С. 87-93).

Сучасне місце знаходження названих джерел поки що не з'ясоване, але достеменно відомо, що перша записка Лафітта-Клаве 1784 р. разом з планами Хаджибея та Очакова спочатку зберігалась в Санкт-Петербурзі, а пізніше в Москві у Центральному військово-історичному архіві (Ф. ВВА. – Спр. № 22 273). Скоріше за все, вони були захоплені разом з іншими трофеями під час штурму Очакова 6 грудня 1788 р. (Бертье-Делагард – 1896; Боровой – 1967). Отже, авторство цієї книги можна вважати визначеним з великим ступенем достовірності.

Розглядаючи проблему датування подорожі Лафітта-Клаве, зазначимо, що відомий нам російський переклад книги був вочевидь зроблений з французького видання, що вийшло з

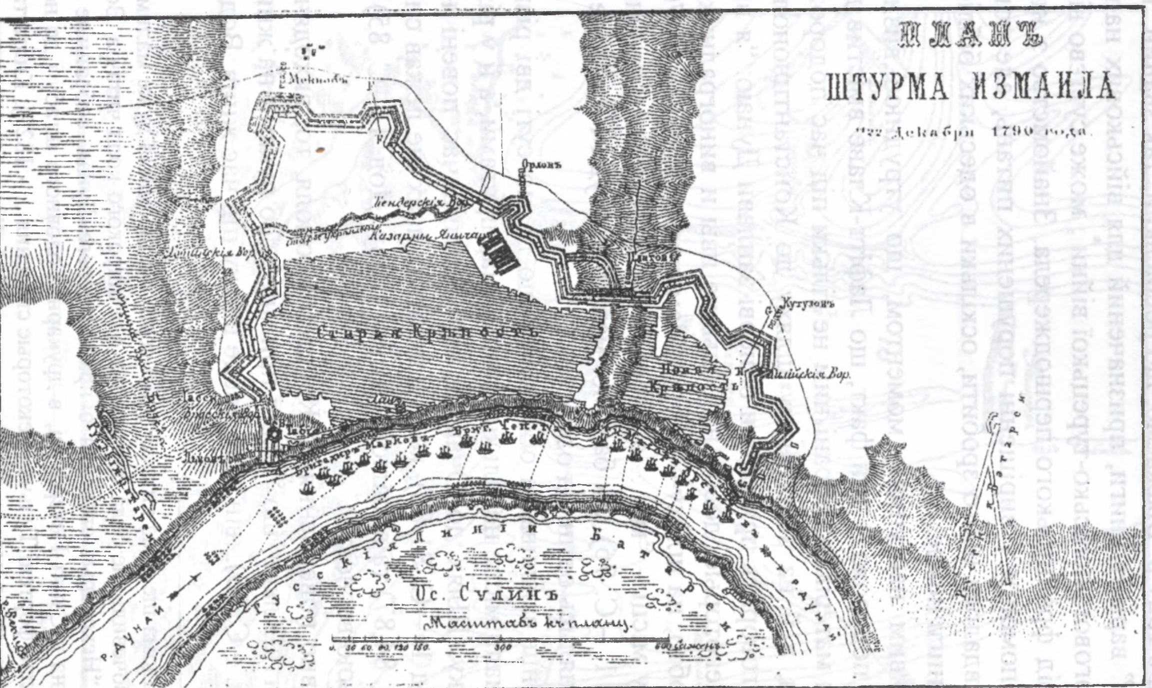

Рис. 2. План штурму Ізмаїла 11/22 грудня 1790 р.

друку раніше 1821 р. Вважаємо, що російський, так званий "кішеньковий" варіант книги, призначений для військових напередодні чергової російсько-турецької війни*, може суттєво відрізнятися від французького першоджерела. Знайомство з ним могло б допомогти у вирішенні порушених питань, але поки що нам не вдалося цього зробити, оскільки в одеських бібліотеках цієї книги немає.

Важливим наступним моментом, що утруднює визначення дати подорожі, є той факт, що Лафітт-Клаве вмістив до своєї книги матеріали, зібрані ним не тільки під час подорожі до Очакова, а й на зворотному шляху до Константинополя. Про це він говорить прямо при описові заплави Дунаю: "я видел здесь некоторые, довольно большие ивы и виноградники, проходя [тобто, на шляху – І.С.] от Измаила" (Дод. 1. – С. 70) та в іншому місці – "мы ...следовали по этой дороге из Очакова" (Дод. 1. – С. 76). Як бачимо, маршрути туди і назад де в чому відрізнялись один від одного.

Не менш важлива та обставина, що ці, по суті дві різні подорожі, мали місце не тільки різними маршрутами, а й у різні пори року. Шлях до Очакова відбувся під час повені на Дністрі (Дод 1. – С. 81-82), коли в багатьох ярах ще лежав сніг (Дод. 1. – С. 84,87) та випалювали суху траву (Дод. 1. – С. 85) – тобто ранньою весною.

Стосовно повернення до Константинополя, то, виходячи зі слів Лафітта-Клаве, що "сняли при мне хлеб руками на жнивах" (Дод. 1. – С. 85), він мав місце влітку під час жнив. Вод-

* Нам відома ще одна книжка з цієї серії, що виходила дуже малими накладами і, вочевидь, не була призначена для широкого кола читачів. Вона має назву "Некоторые сведения о правом береге Дуная, собранные в 1826 г.", видана в Санкт-Петербурзі, в друкарні Головного штабу і до неї був доданий план фортеці Тульча (Некоторые сведения... - 1827). Книга також анонімна, хоча не секрет, що вона написана І.Ліпранді, котрий тривалий час керував військовою розвідкою на цьому напрямкові (А.Л. – 1891; Бачинский – 1994. С. 112).

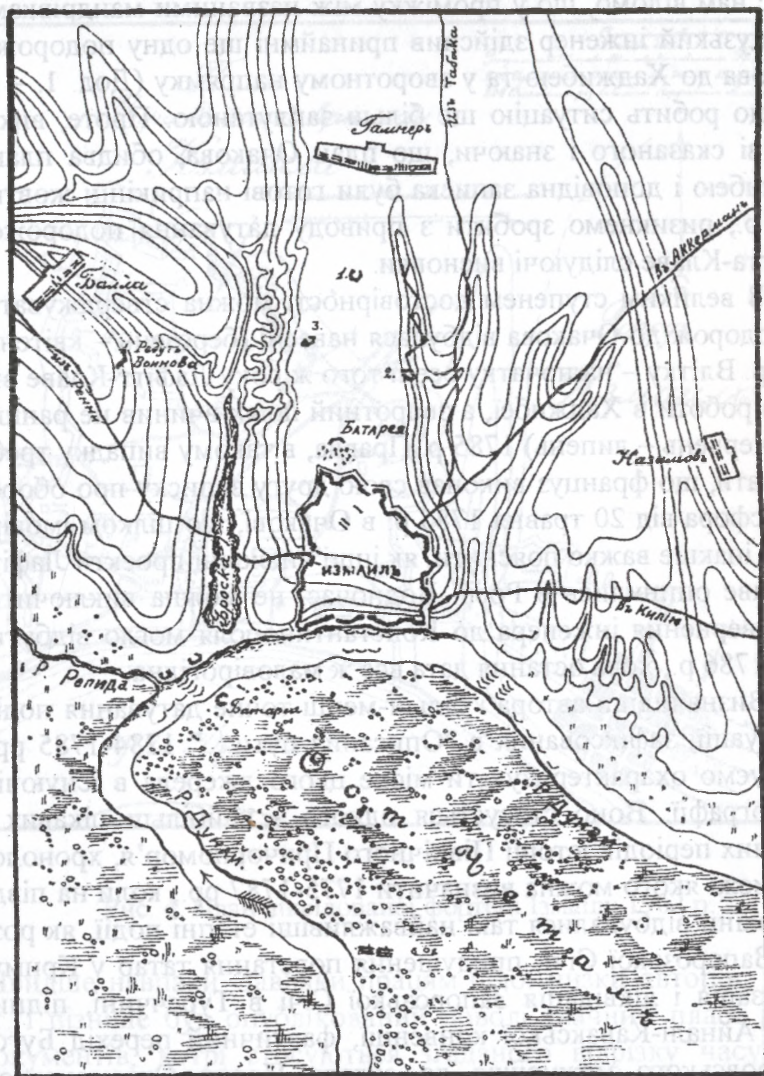

Рис. 3. План облоги Ізмаїла 1809 р.

ночас нам відомо, що у проміжку між названими мандрівками французький інженер здійснив принаймні ще одну подорож з Очакова до Хаджибею та у зворотному напрямку (Дод. 1. – С. 85), що робить ситуацію ще більш заплутаною. Проте, виходячи зі сказаного і знаючи, що план Очакова, обидва плани Хаджибею і доповідна записка були готові наприкінці жовтня 1784 р., ризикнемо зробити з приводу датування подорожей Лафітта-Клаве слідуючі висновки.

З великим ступенем достовірності можна стверджувати, що подорож до Очакова відбулася навесні (березень – квітень) 1784 р. Влітку – на початку осені того ж року Лафітт-Клаве виконав роботи в Хаджибеї, а зворотний шлях вчинив не раніше літа (червень – липень) 1785 р. Правда, в такому випадку треба признати, що француз виконав свою другу записку про оборону Босфора від 20 травня 1785 р. в Очакові, що цілком імовірно, бо інакше важко пояснити, як інші численні проекти Лафітта-Клаве опинились в Росії. Водночас, не можна виключити, що повернення інженера до Константинополя могло відбутися і у 1786 р., хоча остання дата все ж маловірогідна.

Визначивши автора і більш-менш точне датування подій та ситуації, зафіксованих в "Описания пути…" 1784-1785 рр., спробуємо охарактеризувати місце цього джерела в існуючій історіографії. Воно стосується одного з найбільш цікавих і складних періодів історії Північного Причорномор'я, хронологічні межі якого можна визначити 1775-1787 рр., коли на півдні України відбувалися такі найважливіші етапні події, як розгром Запорозької Січі, придушення повстання татар у Криму, організація і ліквідація Запорозької Січі в Туреччині, підписання Айналі-Каваkської конвенції, фактичний перехід Буго-Дністровського межиріччя до складу Порти Оттоманської, приєднання Кримського ханства до Російської імперії, підготовка до другої російсько-турецької війни та інші.

Не можна стверджувати, що вказаний період вивчений погано чи, що про нього зовсім немає історичних джерел.

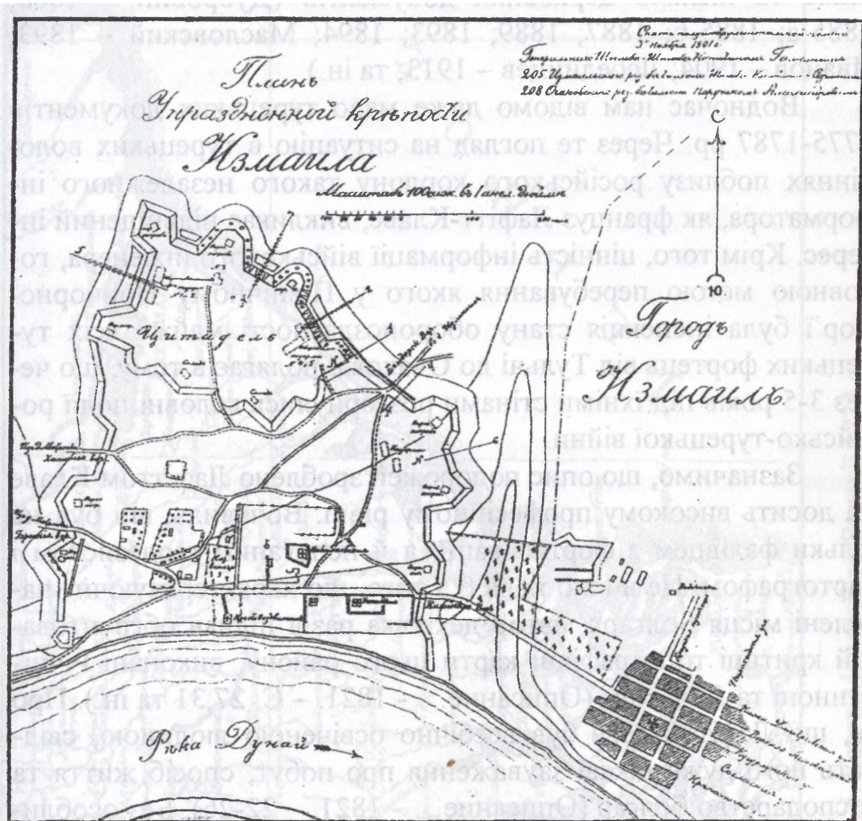

Рис. 4. План ліквідованої фортеці Ізмаїлу 1902 р.

Швидше навпаки. Завдяки працям цілої низки авторів, у XIX ст. і пізніше був опублікований доволі значний пласт різних документів, котрі стосуються згаданого відрізку часу. Здебільшого вони представлені рапортами та листуванням російських посланників у Константинополі та у Криму з Катериною II та з іншими царськими сановниками, а також агентурними донесеннями російської розвідки, свідченнями перебіж-

чиків та низкою церковних документів (Дубровин – 1885; 1885-а; 1885-б; 1887; 1889; 1893; 1894; Масловский – 1893; Иванов – 1904; Лебединцев – 1913; та ін.).

Водночас нам відомо дуже мало турецьких документів 1775-1787 pp. Через те погляд на ситуацію в турецьких володіннях поблизу російського кордону такого незалежного інформатора, як француз Лафітт-Клаве, викликає підвищений інтерес. Крім того, цінність інформації військового інженера, головною метою перебування якого у Північному Причорномор'ї була інспекція стану обороноздатності майже всіх турецьких фортець від Тульчі до Очакова, полягає в тому, що через 3-5 років під їхніми стінами розгорнулись головні події російсько-турецької війни.

Зазначимо, що опис подорожей зроблено Лафіттом Клаве на досить високому професійному рівні. Вочевидь, він був не тільки фахівцем з фортифікації, а й непоганим геодезистом і картографом. Це видно хоча б з того, що характеризуючи населені місця Болгарії, автор декілька разів піддав обгрунтованій критиці топографічні карти цього району, виконані Річчі-Занноні та Данвілем (Описание... - 1821. – С. 27,31 та ін.). Про те, що Лафітт-Клаве був всебічно освіченою людиною, свідчать його дуже цікаві зауваження про побут, спосіб життя та господарство болгар (Описание... - 1821. – 22-26). Без особливого перебільшення його можна назвати одним з основоположників болгарської наукової етнографії.

Описуючи Тульчу, Лафітт-Клаве приділив головну увагу її обороноздатності, підкреслюючи, що фортифікаційні роботи велися в ній під час його відвідин. Серед мешканців міста названі тільки турки і молдавани. Це дещо дивує, оскільки в нашій історіографії склалася стійка думка, що в той час в Тульчі та її околицях перебувала значна кількість запорозьких козаків та російських старообрядців. Дуже обережно можна припустити, що єдина "деревянная часовня" (Дод. 1. – С. 66) могла належати представникам цих груп населення. Тут же зауважимо,

Рис. 5. Карта Молдавії та Валахії 1774 р.

що в книзі дещо раніше, поблизу Бабадагу, зруйнованого російськими військами, згадане село Жебіл (Описание... 1821. – С. 63-64), котрим є не що інше, як станиця некрасівських козаків Журилівка (Сапожников – 1998. – Рис. 1,57). Для археологів певний інтерес має опис стародавніх руїн в Тульчі, котрі належать античному місту Аєгіссусу.

Харатеристика шляху по заплаві Дунаю від Тульчі до Ізмаїла цікава тим, що тоді на грядах правого берега Кілійського гирла існували виноградники і фруктові сади, котрі обробляли греки. Зі згаданих безіменних проток найбільша тепер має назву Сіряса (Sireasa), як і однойменний острів, утворений нею ж. Стосовно проектів Лафітта-Клаве про необхідість випрямити дорогу між згаданими містами і меліорації дунайських плавнів, треба зазначити, що вони були виконані вже у XX ст., при чому острів Сіряса осушено повністю.

Серед мешканців Ізмаїла мандрівник назвав турок, греків, вірмен, євреїв і татар. Ним відзначені три найбільш вразливі місця в обороні фортеці – два з боку степу і ще одне від Дунаю. Хоча Лафітт-Клаве дав найдетальніші пропозиції для посилення Ізмаїла, вочевидь, турки не довели роботи по їх виконанню до кінця, оскільки успішний штурм фортеці було здійснено в грудні 1790 р. російськими військами і чорноморськими козаками саме у вказаних напрямках. Знаменно, що напередодні штурму російська облогова артилерія була поставлена на тому місці, де інженер планував збудувати "кронверк" (Рис. 1-2). Про те, який вигляд мала Ізмаїльська фортеця пізніше, свідчать два плани – 1809 і 1902 рр. (Рис. 3-4).

З Ізмаїла мандрівник виїхав через Бендерські ворота, при чому на значній ділянці до повороту на Суворове дорога майже збігається з сучасним шосе. Бачене ним озеро *Сагтіан* безумовно, Саф'ян, а озеро *Ордек* є Ташбунарською затокою Катлабуха. Село Ордек було розташоване на лівому березі цієї затоки, приблизно за 1 км на захід від села Утконосівка. Озеро *Буркут* чи *Катла-буга* є головне русло Катлабуха, а село Бур-

Рис. 6. Карта Новопридбаної області 1792 р.

кут зараз не існує. Воно позначене на російській карті 1774 р. (Сапожников – 1998. – Рис. 4) і стояло на лівому березі Катлабуха навпроти північної околиці села Утконосівки (Рис. 5). Зауважимо, що його рештки були знайдені автором під час археологічної розвідки у 1973 р.

Далі дорога не збігалась з сучасною і проходила трохи далі на північ від теперішнього Суворова (Кухтак, пізніше Шикорлик-Китай, але автор про нього не згадує) у напрямку до озера *Годжа-Гюєль* (Китай). На лівому березі балки Єніка, що впадає в Гасанську затоку Катлабуха*, відзначене село Дерія. Зараз тут немає населеного пункту, хоча саме урочище зі ставком на південь від залізниці дуже мальовниче. Шамашир (Чемашир, Дерекіой) "Описания..." – сучасне село Приозерне, а описана переправа через Китай була споруджена трохи нижче від того місця, де зведено шосейний міст (Рис. 5, 7).

Село Шикетай зліва від дороги напевне є сучасний Червоний Яр (Китай). Далі був досить довгий перехід, що перетинав долину ріки Дракуля і приводив до села Чесьма – Струмок (Чичма, Чавіт – Рис. 6), котре стоїть на лівому березі ріки Чесми, правого притоку ріки Нерушай (Чешмедере). Ще через дві з половиною години Лафітт-Клаве прибув до Татар-Пунару (Татарбунари), на якому треба зупинитися детальніше.

Після викладу легенди про походження назви містечка, інженер наводить характеристику давно неіснуючої Татарбунарської фортеці. Остання була досить великою, розмірами приблизно 80 х 60 м і у 1784 р. за призначеням вже не використовувалась. Цікобо, що Євлія Челебі, описуючи це укріплення в 1650-х рр., зазначивши що воно збудоване у 1636-1637 роках, суттево перебільшив його розміри (Эвлия – 1961; Евлія – 1997 – С. 8). Відомо, що ця фортеця не вчинила жодного опору російській армії і у вересні 1790 р. в ній деякий час був розташований військовий табір і перебував М.І.Кутузов (Дмитренко – 1896-II. – С. 92-93; Рис. 8).

Тут же Лафітт-Клаве називає озеро *Сазиг* (Сасик, Кундук) і ріку *Кондук* (Кундук). Підкреслимо, що читачеві буде досить складно розібратися з названими під Татарбунарами

* Лафітту-Клаве здалося, що ця балка впадає в озеро Годжа-Гюєль (Китай), але це очевидна помилка.

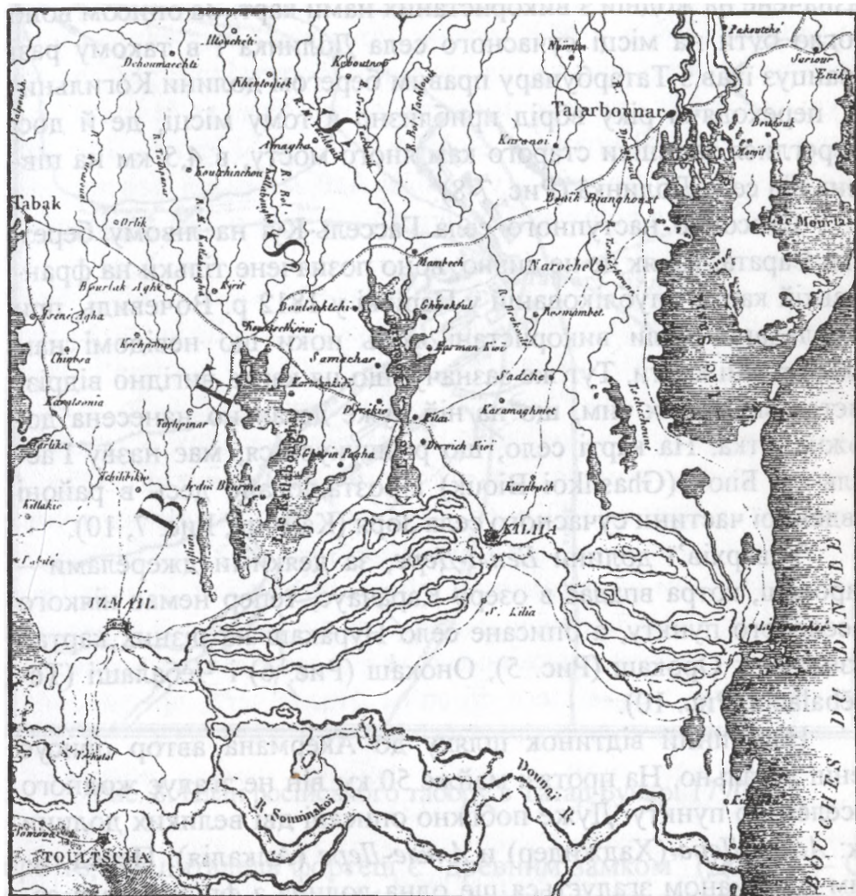

Рис. 7 Карта Північного Причорномор'я 1812 р.

ріками й балками. Навіть якщо врахувати, що ще в середині XIX ст. Кундуком називали тільки нижню частину течії ріки Когильник, все одно не до кінця ясно, яким маршрутом мандрівник досягнув ріки *Сарата-Дере* (Сарата) і де саме переправлявся через неї. Питання ускладнюється тим, що в 3 км зліва від дороги Лафітт-Клаве бачив село Байрамджа, котре не

зазначене на жодній з використаних нами карт. За описом воно могло бути на місці сучасного села Долинка і в такому разі француз їхав з Татарбунару правим берегом долини Когильника, переходячи ріку вбрід приблизно в тому місці, де й досі збереглися залишки старого кам'яного мосту, в 4,5 км на південь від села Долинка (Рис. 7-8).

Стосовно наступного села Гассель-Куї на лівому березі ріки Сарата, то, як це не дивно, воно позначене тільки на французькій карті, опублікованій у Парижі у 1812 р. Вочевидь, при її складанні були використані якісь поки що невідомі нам більш ранні карти. Тут же зазначу, що ця карта вигідно відрізняєтся від інших тим, що на ній дуже детально нанесена дорожна сітка. На карті село, що розшукується, має назву Гассель-куї Бiюк (Ghasilkoi Biouk) і розташоване десь в районі південної частини сучасного села Зоря (Камчик; Рис. 7, 10).

У верхів'ї долини *Бенлі-Дере*, за деякими джерелами – Нарокаш, котра впадає в озеро Карачаус, тепер немає ніякого населеного пункту, а описане село Нуракаш на різних картах називають: Орокаш (Рис. 5), Онокаш (Рис. 6) і Чебалаші (Tĕchĕbalachi; Рис. 10).

Наступний відтинок шляху до Акермана автор описує менш детально. На протязі майже 50 км він не згадує жодного населеного пункту. Дуже побіжно описані дві великих долини рік: *Аджі-Дере* (Хаджидер) и *Алкле-Дере* (Алкалія). Перед самим Акерманом згадується ще одна долина з фруктовими садами, котру можна співставити з Турлацькою балкою, на якій розташовані села Бикоза і Випасне. Мусульманське кладовище, з якого гармати вже могли обстрілювати фортецю, було на вершині високого піщаного мису, де зараз стоїть головний православний собор Білгорода-Дністровського (Рис. 9).

З опису Акермана треба звернути увагу на існування у 1784 р. дуже значного православного передмістя за межами кам'яних стін, що складалося з 80 вірменських і 70 грецьких дворів. Для археологів підкреслимо зауваження Лафітта-Клаве

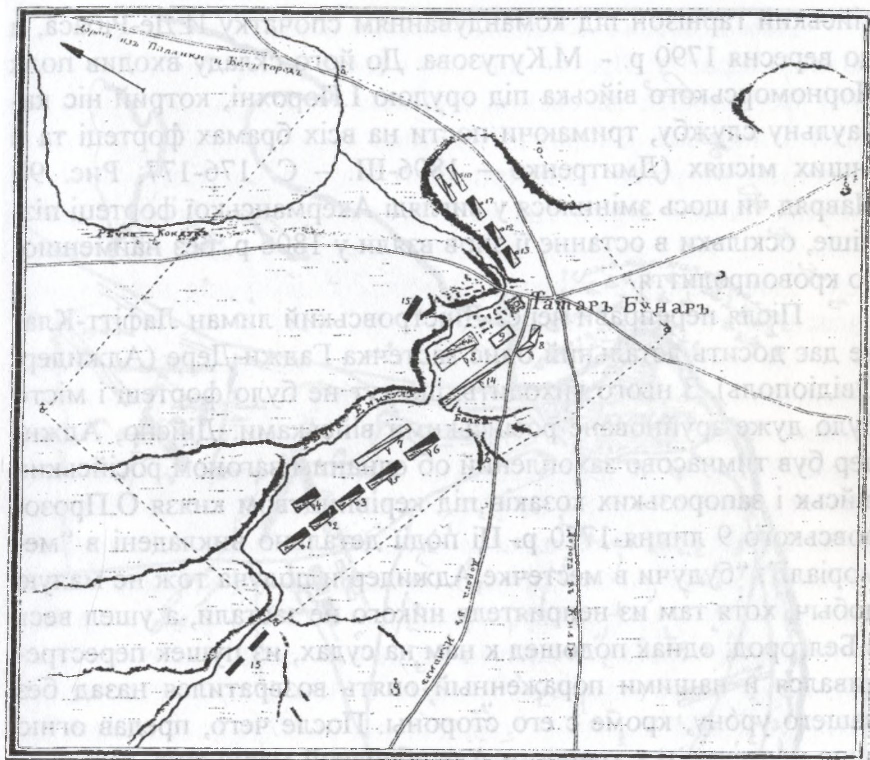

Рис. 8. План російського табору в Татар Бунарі 1790 р.

про те, що цитадель фортеці є "древним замком" (Дод. 1. – С. 81). Характеристика самої фортеці цікавить нас знову ж з огляду на наступні події російсько-турецької війни. Вочевидь, у 1780-ті роки вона настільки безнадійно застаріла, що Лафітт-Клаве навіть не спробував дати якісь рекомендації для підвищення її обороноздатності.

Не дивно, що у вересні 1789 р. фортеця без бою здалася "на капітуляцію" російській армії та донським козакам, котрих з боку лимана підтримала чорноморська козацька флотилія (Дубровин – 1894; Рис. 9). До кінця війни у фортеці стояв ро-

сійський гарнізон під командуванням спочатку Й.Де-Рібаса, а до вересня 1790 р. М.Кутузова. До його складу входив полк Чорноморського війська під орудою І.Порохні, котрий ніс караульну службу, тримаючи пости на всіх брамах фортеці та в інших місцях (Дмитренко – 1896-III. – С. 176-177; Рис. 9). Навряд чи щось змінилося у вигляді Акерманської фортеці пізніше, оскільки в останнє її знов взяли у 1806 р. без найменшого кровопролиття.

Після переправи через Дністровський лиман Лафітт-Клаве дає досить детальний опис містечка Гаджи-Дере (Аджидер, Овідіополь). З нього виходить, що тут не було фортеці і місто було дуже зруйноване російськими військами. Дійсно, Аджидер був тимчасово захоплений об'єднаним загоном російських військ і запорозьких козаків під керівництвом князя О.Прозоровського 9 липня 1770 р. Ці події детально викладені в "меморіалі"· "будучи в местечке Аджидер и получа тож не малую добыч, хотя там из неприятеля никого не застали, а ушел весь в Белгород; однак подошед к нам на судах, из пушек перестреливался и нашими пораженный опять возвратился назад без нашего урону, кроме с его стороны. После чего, предав огню оное местечко и к крепости Аджибейской маршируя, тож и во многих же еще селах ясыру и добычи немало получили" (Скальковский – 1841. – С. 306-312).

Досить довго цей документ вважався першою згадкою про Овідіополь, проте тепер можна сказати, що це не так. Ще раніше Одзідер (Odzider) позначено на французькій "Карті берегів Чорного моря", виданій в Парижі близько 1757 р. (Кочубинский – 1899. – С. 342-343; Бертье-Делагард – 1888. – С. 4. - № 36). Отже, Лафітт-Клаве був далеко не першим і зовсім не останнім французом, хто зробив свій внесок у вивчення Північного Причорномор'я.

Після Гаджи-Дере дорога перетинає дві долини *Бурмом-Дере* і *Акрта-Дере*, в яких легко впізнати ріки Барабой та Акаржа (Акарджа). Важливо, що Лафітт-Клаве не позначає по-

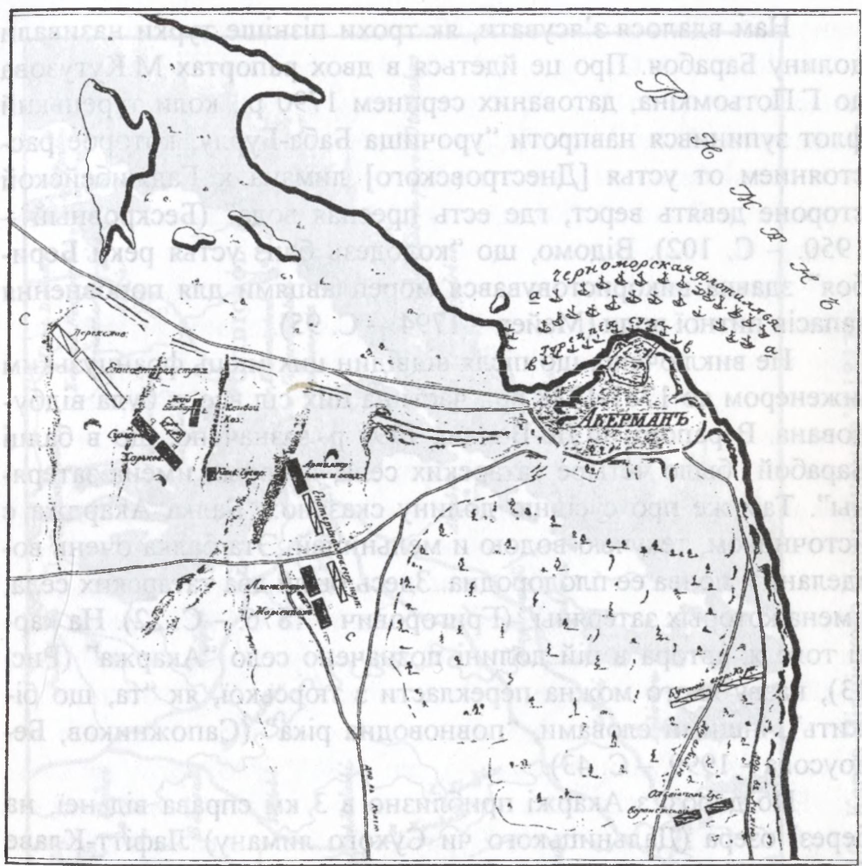

Рис. 9. План штурму Акермана 28 вересня 1789 р.

близу дороги від Аджидере до Хаджибею жодного населеного пункту, хоча раніше тут були татарські стійбища Бурі-Муюн і Даллик (Евлія – 1997. – С. 26). Є підстави вважати, що села в згаданому районі були, так як і Аджидере, грунтовно розгромлені під час згаданого та інших походів російських військ та козаків на Хаджибей у 1769-1770 рр. Так, на військовій карті 1772-1774 рр. саме в долині ріки Акаржа позначені “разоренные татарские деревни” (Рис. 11).

Нам вдалося з'ясувати, як трохи пізніше турки називали долину Барабоя. Про це йдеться в двох рапортах М.Кутузова до Г.Потьомкіна, датованих серпнем 1790 р., коли турецький флот зупинився навпроти "урочища Баба-Бурлу, которое расстоянием от устья [Днестровского] лимана к Гаджибейской стороне девять верст, где есть пресная вода" (Бескровный – 1950. – С. 102). Відомо, що "колодезь близ устья реки Берибоя" здавна використовувався мореплавцями для поповнення запасів питної води (Мейер – 1794. – С. 95).

Не виключено, що після відвідин цих місць французьким інженером до 1787-1788 рр., частина цих сіл все ж була відбудована. В рапорті Ф.Де-Волана 1791 р. зазначено, що в балці Барабой "было четыре татарских села, которых имена затеряны" Там же про сусідню долину сказано: "Балка Акарджа с источником, текучею водою и мельницей. Эта балка очень возделана и почва ее плодородна. Здесь были два татарских села, имена которых затеряны" (Григорович – 1876. – С. 22). На карті того ж автора в цій долині позначено село "Акаржа" (Рис. 13), назву якого можна перекласти з тюрської, як "та, що біжить", іншими словами, "повноводна ріка" (Сапожников, Белоусова – 1999. – С. 43).

По дорозі з Акаржі приблизно в 3 км справа від неї, на березі озера (Дальницького чи Сухого лиману) Лафітт-Клаве бачив село Крім (Крим). Без сумніву, це перша згадка про село на місці селища Малодолинське (Кляйн-Лібенталь). Його археологічні залишки виявлені автором на мисі, утвореному лівим берегом ріки Акаржі і правим берегом Малодолинської балки. Тут же в 1902 р. знайдено скарб з 510 мідних турецьких монет (Гошкевич – 1903. – С. 59-60; Сапожников, Белоусова – 1999. – С. 38).

Долина *Таллак-Дере*, яку Євлія Челебі називає Даллик (Евлія – 1997 – С. 26), є Дальницькою балкою, котра впадає в Сухий лиман. Виходячи з наявності вздовж дороги крутих берегів, шлях від Акаржі у Хаджибей принаймні до села Прили-

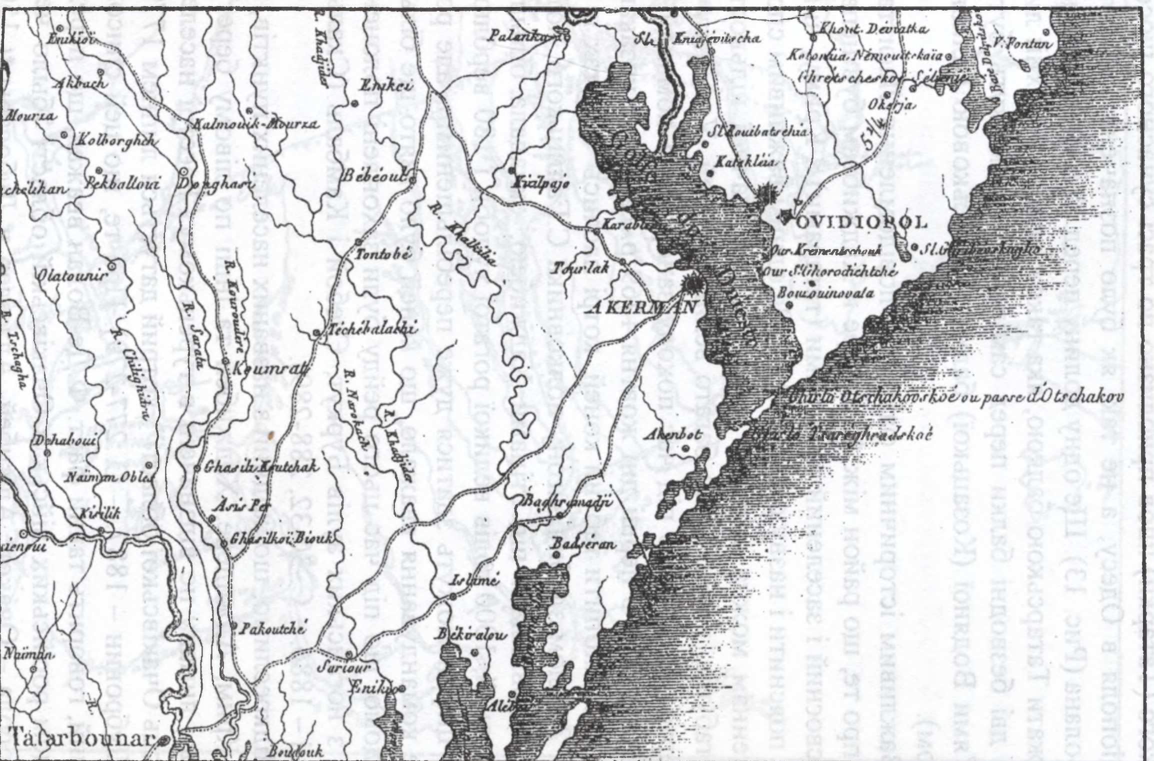

Рис. 10. Карта Північного Причорномор'я 1812 р.

манського (Татарки) ішов приблизно по трасі сучасного шосе, з Овідіополя в Одесу, а не так, як було позначено на карті Ф.ДеВолана (Рис. 13). Ще одну долину перед Хаджибеєм можна вважати Татарською балкою, яка також впадає в Сухий лиман, а дві безводні балки перед самим замком можуть бути верхів'ями Водяної (Козацької) балки та Військовою балкою (узвозом).

Важливим історичним фактом є повідомлення Лафітта-Клаве про те, що район між Аджидере и Хаджибеєм був непагано освоєний і заселений вихідцями (татарами) з Криму, чим можна пояснити і назву одного з сіл. Ще одним важливим спостереженням можна вважати наявність тут значної кількості отар і табунів, в яких було багато великих коней. У зв'язку з цим варто згадати, що під час походу запорозької команди в район Хаджибея в перші дні жовтня 1769 р. саме тут козакам пощастило захопити табуни коней, котрі паслись "в кутах и к морю" Загалом здобич загону полковника С.Галицького, котра ще поповнилася під стінами Хаджибею, складала більше 20.000 коней, 1000 голів великої рогатої худоби і 180 верблюдів. Ці цифри можуть здатися дуже перебільшеними, але російське командування вважало, що коней було взято ще більше. Відомо, що під час цього рейду були захоплені полонені татари з ногайських аулів Буркут, Єсебой і Камбаль (Скальковский – 1886. – С. 30-32, 288-289).

Підкреслимо, що жодний з названих населених пунктів, а також Крим, Аджидере, Хаджибей та інші по лівому берегу Дністра і лиману не відзначені в турецькому "Реєстрі населених місць Очаківської області", котрий датується липнем 1779 року (Дубровин – 1887 – С. 277-279). Про те, що цей список неповний, говорить такий факт. Ф.Де-Волан вважав, що перед приходом російських військ в Очаківській області "было четыре города – Очаков, Аджибей, Аджидер и Дубосары и 150 сел, хорошо населенных и возделанных, преимущественно татарами" (Григорович – 1876. – С. 25-26). Тут можна було б по-

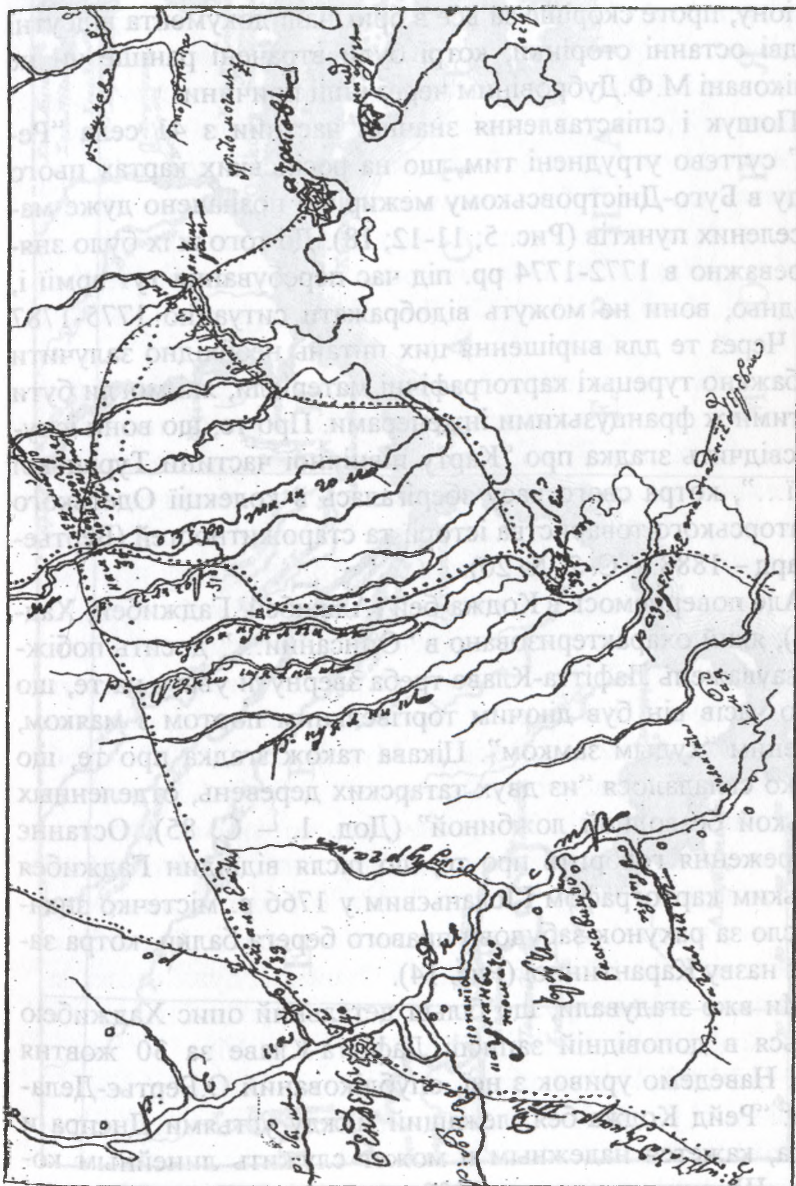

Рис 11. Карта Північного Причорномор'я 1772-1774 рр.

міркувати про те, що турки зумисне не показали всі села і містта регіону, проте скоріше за все в оригіналі документа відсутні одна-дві останні сторінки, котрі були втрачені раніше чи не опубліковані М.Ф.Дубровіним через інші причини.

Пошук і співставлення значної частнии з 41 села "Реєстру" суттєво утруднені тим, що на російських картах цього періоду в Буго-Дністровському межиріччі позначено дуже мало населених пунктів (Рис. 5; 11-12; 18). До того ж їх було знято переважно в 1772-1774 рр. під час перебування тут армії і, природньо, вони не можуть відображати ситуацію 1775-1787 років. Через те для вирішення цих питань необхідно залучити інші, бажано турецькі картографічні матеріали, які могли бути зняті тими ж французькими інженерами. Про те, що вони існували, свідчить згадка про "Карту північної частини Турецької імперії...", котра свого часу зберігалась в колекції Одеського імператорського товариства історії та старожитностей (Бертье-Делагард – 1888. – С. 2, № 20).

Але повернемось в Коджа-бей (Аджибей, Гаджибей, Хаджибей), який охарактеризовано в "Описании..." досить побіжно. Із зауважень Лафітта-Клаве треба звернути увагу на те, що за його часів він був діючим торгівельним портом з маяком, захищеним "худым замком" Цікава також згадка про те, що містечко складалося "из двух татарских деревень, отделенных маленькой безводной ложбиной" (Дод. 1. – С. 85). Останнє спостереження говорить про те, що після відвідин Гаджибея російським картографом І.Ісланьєвим у 1766 р. містечко значно зросло за рахунок забудови правого берега балки, котра зараз має назву Карантинної (Рис. 14).

Ми вже згадували, що більш детальний опис Хаджибею міститься в доповідній записці Лафітта-Клаве за 30 жовтня 1784 р. Наведемо уривок з неї, опублікований О.Бертьє-Делагардом: "Рейд Коджа-бея, лежащий между устьями Днепра и Днестра, кажется надежным и может служить линейным кораблям. Ширина его около 2000 туазов при 7, 8 и 9 брассах

Рис. 12. Карта Новоросійської губернії 1779 р.

глубины в середине, дно - твердый ил. Обыкновенно на этом рейде суда, идущие в Очаков, укрываются во время ледохода. Рейд защищен жалким замком на 20-25 человек гарнизона, который не в силах сопротивляться ничтожному корсару" Для підвищення обороноздатності гавані Лафітт-Клаве пропонував туркам встановити артилерійську батарею на Жеваховій горі та збудувати великий форт на місці старої фортеці. Ми вже казали, що до цього документа було додано неопублікований план околиць Хаджибея з позначенням цих укріплень (№ 1) та "План замку Коджа-бей" (№ 2) (Бертье-Делагард –1896. – С. 66-67; Рис. 15).

З великим жалем автор змушений визнати, що ці найважливіші для історії Одеси відомості, опубліковані більше століття тому не де-небудь, а в одному з томів записок Одеського товариства історії та старожитностей, досі не знайшли свого відображення в історіографії. Статтю О.Бертьє-Делагарда не згадано навіть в одній з найбільш грунтовних робіт по темі, котра була надрукована за останні 60 років (Боровой – 1967).

Більш за те, С.Боровий повідомив, що вперше план Хаджибейського замку Лафітта-Клаве був опублікований у замітці М.Мурзакевича. Проте, це не відповідає дійсності, оскільки цей автор навів два малюнки замку (Мурзакевич – 1867 – Таб. VII-VIII; Рис. 16-17), котрі, за свідченням О.Бертьє-Делагарда, були виконані у вересні 1789 р. інженер-поручиком Фрейганом (1896. – С. 66). Для чого на першому з них М.Мурзакевич вмістив французьку назву з плану Лафітта-Клаве, залишається загадкою, яку навряд чи колись вдасться відгадати. Для себе ж зауважимо, що плани Лафітта-Клаве і Фрейгана дуже схожі, за винятком того, що на другому з них замок трохи більше витягнутий і має більшу площу (Порів.: Рис. 15 та 16).

Тут же доцільно додати, що існує ще один, точно не датований опис укріплення в Хаджибеї, записаний зі слів грека А.Феогності: "Гаджибейский замок стоял на возвышенном,

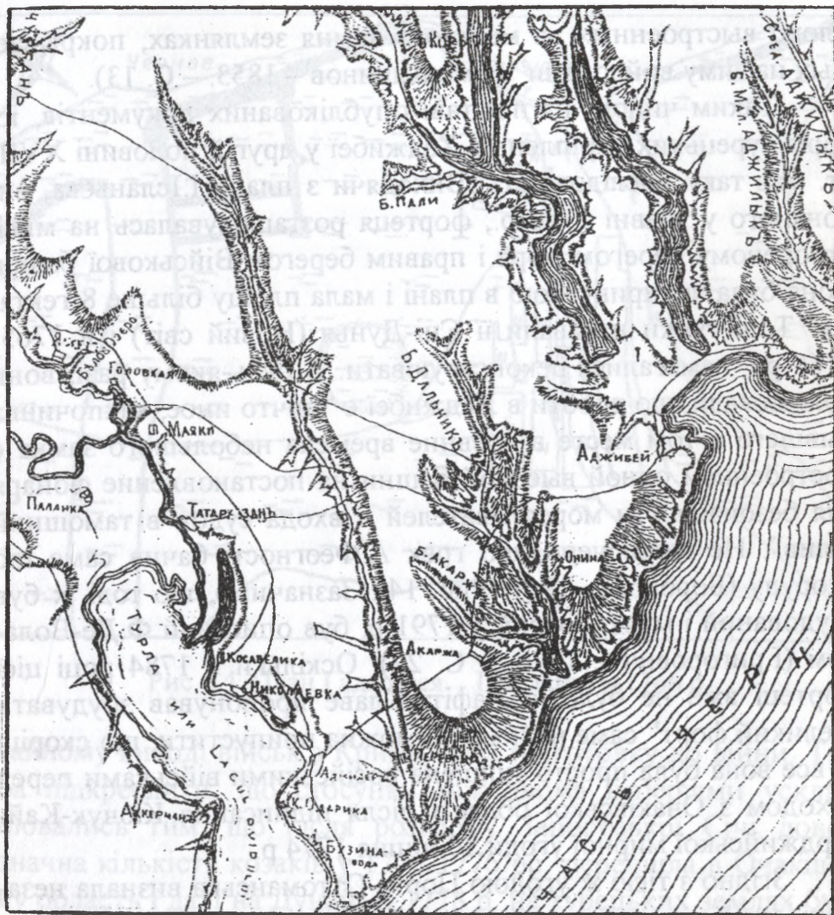

Рис 13. Карта Очаківської області 1791 р.

поросшем мелким кустарником берегу и составлял небольшой четвероугольник, окруженный земляным валом. Посередине возвышался пашинский дом, не более шести саженей в длину и четырех в ширину. В стороне от от дома устроена была глухая мина, для хранения пороху. В мирное время четыре пушки торчали по углам замка. Неподалеку от него было разбросано татарское селение, жители которого помещались в небольших,

плохо выстроенных из местного камня землянках, покрываемых на зиму войлоками" (Смольянинов – 1853. – С. 13).

Таким чином, на підставі опублікованих документів, історія турецьких укріплень в Хаджибеї у другій половині XVIII ст. має таку послідовність. Виходячи з плану І.Ісланьєва, виконаного у травні 1766 р., фортеця розташовувалась на мисі, утвореному берегом моря і правим берегом Військової балки. Вона була чотирикутною в плані і мала площу більше 8 гектарів. Тоді турки називали її Єні-Дунья (Новий світ) і в 1765-1766 рр. намагалися реконструювати. В будь-якому разі, вони пояснювали, що роботи в Хаджибеї є "ничто иное, какпочинка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив" Не виключено, що грек А.Феогності бачив саме цю споруду (Боровой – 1967; Рис. 14). Зазначимо, що тоді ж був збудований і маяк, котрий у 1791 р. був описаний Ф.Де-Воланом (Григорович – 1876. – С. 22). Оскільки в 1784 році цієї фортеці вже не було, а Лафітт-Клаве пропонував збудувати "великий форт" саме на її місці, можна припустити, що скоріш за все вона була просто знищена російськими військами перед виходом з Очаківської області після підписання Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 10 липня 1774 р.

Згідно з тією ж угодою Порта Оттоманська визнала незалежність Кримського ханства, до складу якого входило практично все Буго-Дністровське межиріччя. Проте після вводу в листопаді 1776 р. російських військ у Крим для придушення повстання татар і зведення на престол проросійського хана Шагін-Гірея Туреччина почала категорично заперечувати належність Очаківскої області до ханства. Пропускаючи подробиці, скажемо, що в цей період, особливо в 1777-1778 рр. назрівала нова війна Туреччини з Росією, якої остання намагалась всіма способами уникнути. Порта ж, наполягаючи на не-

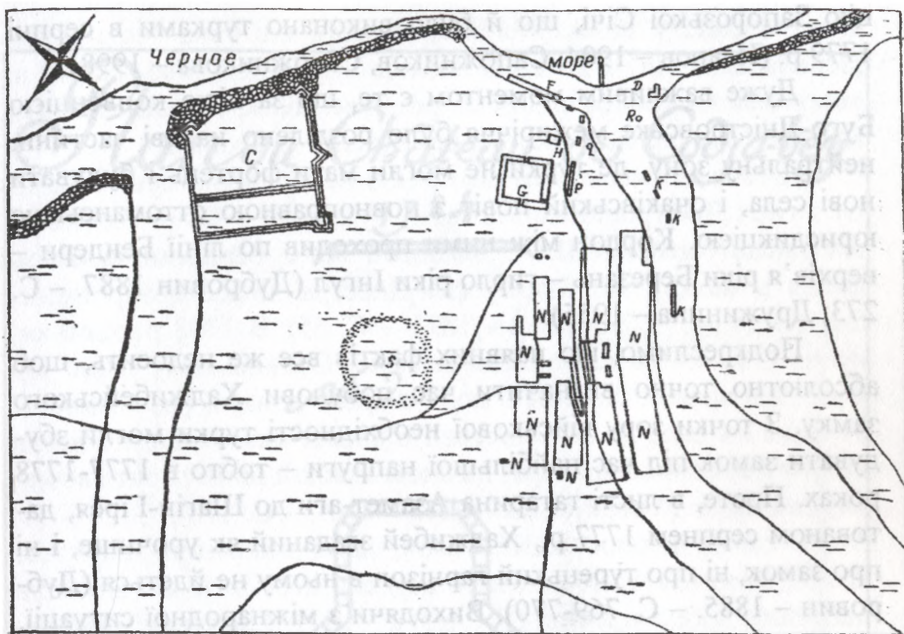

Рис. 14. План Гаджибея І.Исланьєва1766 р.

гайному виводі військ з Криму, вела підготовку до війни. Треба підкреслити, що стосунки між двома імперіями ускладнювались тим, що після розгрому Запорозької Січі доволі значна кількість козаків у 1775-1776 рр. перейшла в Очаківську область і далі на Дунай. В 1778 р. на турецьких землях була створена нова Січ з центром у селі Коса Велика на лівому березі Дністровського лиману, яка складалася з двох частин – очаківської та дунайської. У квітні 1779 р. російський посол у Константинополі повідомив, що "для поселения оных казаков отведены в Бессарабии места Хаджибей, Ацидере (Аджидере) и Яникополония (Паланка – І.С.)" (Дубровин – 1887. – С. 166). Правда, в березні того ж року між Росією і Портою було підписано Айналі-Кавакську конвенцію, згідно з якою Очаківська область залишалась за Туреччиною, по суті в обмін на ліквіда-

цію Запорозької Січі, що й було виконано турками в серпні 1779 р. (Иванов – 1904; Сапожников, Сапожникова – 1998).

Дуже важливим моментом є те, що за цією конвенцією Буго-Дністровське межиріччя було розділено на дві частини: нейтральну зону, де турки не могли мати фортець і будувати нові села, і очаківський повіт з повноправною оттоманською юрисдикцією. Кордон між ними проходив по лінії Бендери – верхів'я ріки Березань – гирло ріки Інгул (Дубровин 1887. – С. 273; Дружинина – 1955).

Подкреслимо, що наявних фактів все же недосить, щоб абсолютно точно визначити час побудови Хаджибейського замку. З точки зору військової необхідності турки могли збудувати замок під час найбільшої напруги – тобто в 1777-1778 роках. Проте, в листі татарина Азамет-аги до Шагін-Гірея, датованом серпнем 1777 р., Хаджибей згаданий як урочище, і ні про замок, ні про турецький гарнізон в ньому не йдеться (Дубровин – 1885. – С. 769-770). Виходячи з міжнародної ситуації, турки стали юридичними власниками цієї території лише після підписання Айналі-Каваксько конвенції 10 березня 1779 р., але тепер могли будувати в будь-якому місці Очаківського повіту що завгодно, не побоючись ніяких ускладнень.

Автор схиляється до того, що Хаджибейський замок був збудований у 1779-1780 рр. і навряд чи пізніше, оскільки тоді Лафітт-Клаве описав би його як новий. Між іншим, існує ще одне свідоцтво російських купців, датоване серпнем 1766 р., коли І.Ісланьєв вже залишив Хаджибей: "В прикрытие амбаров от морской стороны строится небольшой замок, или, как здесь называют каланча четырехбашенная..., да на некотором расстоянии от самого моря до залива выкопан небольшой ров шириной на три, а глубиной на четыре ступени, но еще не известно, чему замок оный служить имеет, строящейся ли напеpeд крепости, или только, что в окруженной оным земле поселяне располагаться имеют" (Боровой – 1967. – С. 132). Як ба-

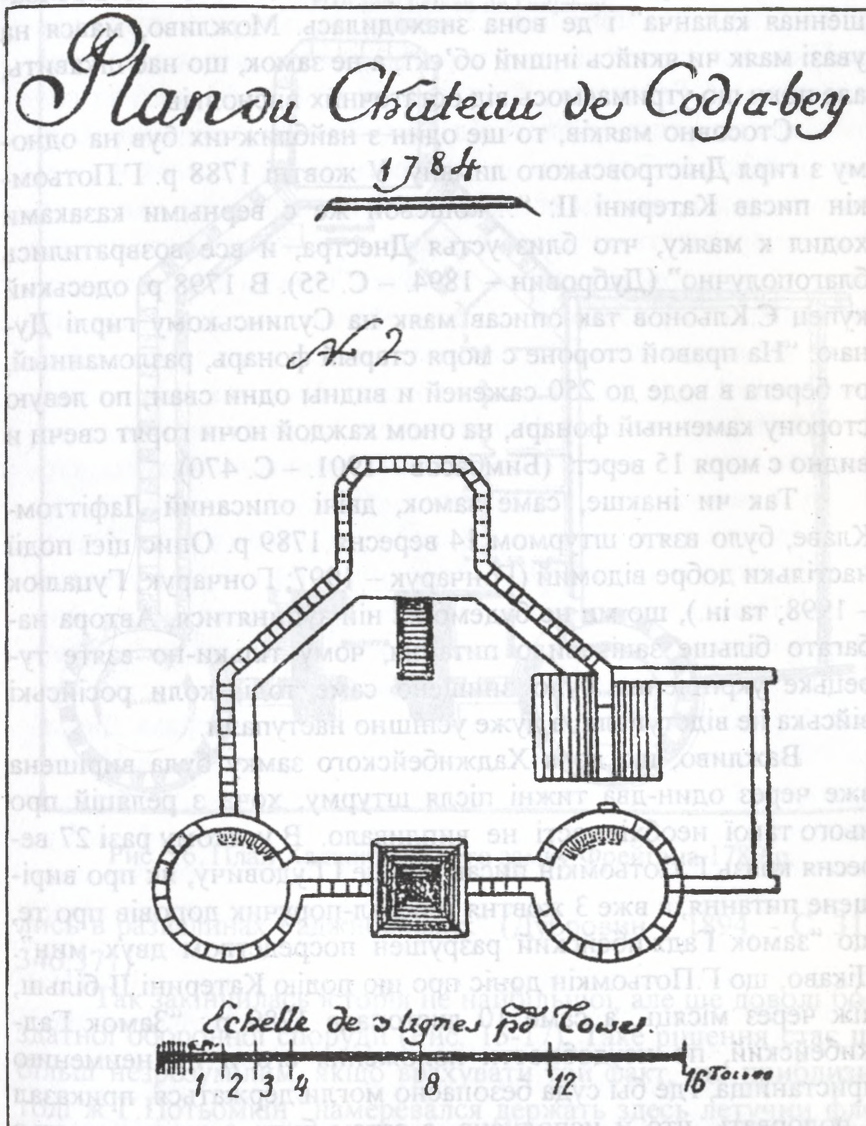

Рис. 15. План замку Коджа-бей Лафітта-Клаве 1784 р.

чимо, зі змісту донесення незрозуміло, що таке "четырехбашенная каланча" і де вона знаходилась. Можливо, мався на увазі маяк чи якийсь інший об'єкт, а не замок, що нас цікавить, але поки що утримаємось від остаточних висновків.

Стосовно маяків, то ще один з найближчих був на одному з гирл Дністровського лиману. У жовтні 1788 р. Г.Потьомкін писав Катерині II: "...кошевой же с верными казаками ходил к маяку, что близ устья Днестра, и все возвратились благополучно" (Дубровин – 1894. – С. 55). В 1798 р. одеський купец Є.Кльонов так описав маяк на Сулинському гирлі Дунаю: "На правой стороне с моря старый фонарь, разломанный, от берега в воде до 250 саженей и видны одни сваи; по левую сторону каменный фонарь, на оном каждой ночи горят свечи и видно с моря 15 верст" (Бимбасов – 1901. – С. 470).

Так чи інакше, саме замок, двічі описаний Лафіттом-Клаве, було взято штурмом 14 вересня 1789 р. Опис цієї події настільки добре відомий (Гончарук – 1997; Гончарук, Гуцалюк – 1998; та ін.), що ми не будемо на ній зупинятися. Автора набагато більше зацікавило питання, чому тільки-но взяте турецьке укріплення було знищено саме тоді, коли російські війська не відступали, а дуже успішно наступали.

Важливо, що доля Хаджибейского замку була вирішена вже через один-два тижні після штурму, хоча з реляцій про нього такої необхідності не випливало. В усякому разі 27 вересня князь Г.Потьомкін писав про це І.Гудовичу, як про вирішене питання, а вже 3 жовтня генерал-поручик доповів про те, що "замок Гаджибейский разрушен посредством двух мин" Цікаво, що Г.Потьомкін доніс про цю подію Катерині II більш, ніж через місяць, а саме 10 листопада 1789 р.. "Замок Гаджибейский, по неудобности положения его и по неимению пристанища, где бы суда безопасно могли держаться, приказал я подорвать, что и исполнено, а затем буду я иметь счастье всеподданнейше представить о месте, избранном мною для укрепления, которое соорудится из самых тех камней, что оста-

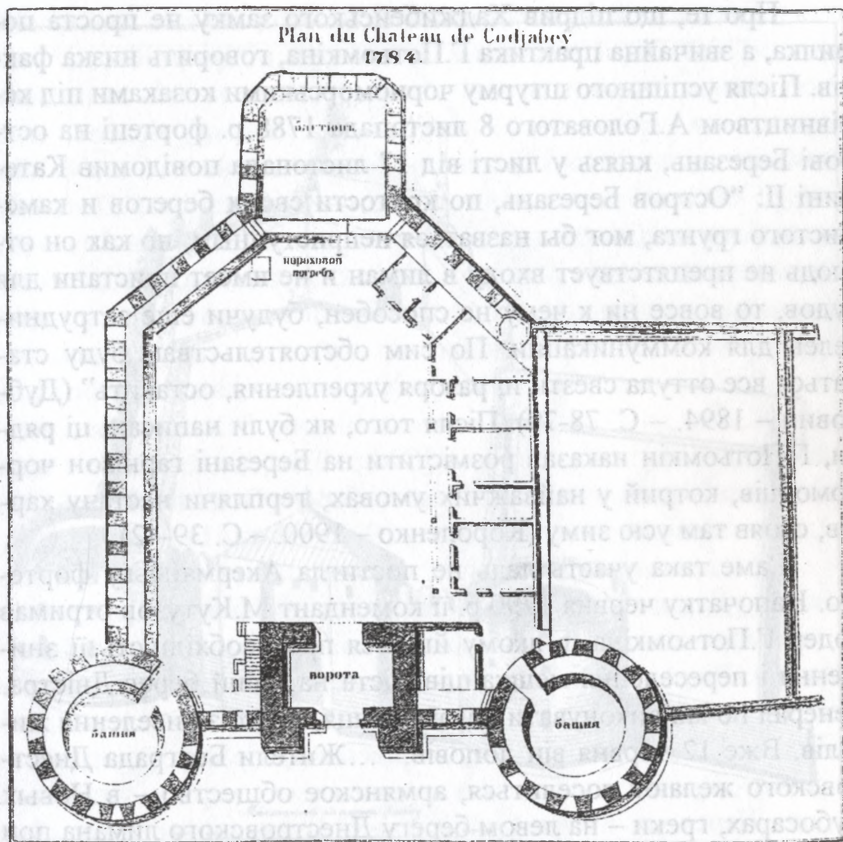

Рис. 16. План Хаджибейського замку Фрейгана 1789 р.

лись в развалинах Гаджибейских" (Дубровин – 1894. - С. 314, 346,371).

Так закінчилась історія не найбільшої, але ще доволі боєздатної оборонної споруди (Рис. 15-17). Таке рішення стає ще більш незрозумілим, якщо врахувати той факт, що приблизно тоді ж Г.Потьомкін "намеревался держать здесь летучии флотилии запорожцев", тобто – чорноморських козаків (Де-Волант – 1999. – С. 9).

Про те, що підрив Хаджибейського замку не проста помилка, а звичайна практика Г.Потьомкіна, говорить низка фактів. Після успішного штурму чорноморськими козаками під керівництвом А.Головатого 8 листопада 1788 р. фортеці на острові Березань, князь у листі від 17 листопада повідомив Катерині II: “Остров Березань, по крутости своих берегов и каменистого грунта, мог бы назваться неприступным, но как он отнюдь не препятствует входу в лиман и не имеет пристани для судов, то вовсе ни к чему не способен, будучи еще затруднителен для коммуникации. По сим обстоятельствам буду стараться все оттуда свезти и, разоря укрепления, оставить” (Дубровин – 1894. – С. 78-79). Після того, як були написані ці рядки, Г.Потьомкін наказав розмістити на Березані гарнізон чорноморців, котрий у найважчих умовах, терплячи нестачу харчів, стояв там усю зиму (Короленко – 1900. – С. 39-42).

Саме така участь ледь не постигла Акерманську фортецю. Напочатку червня 1790 р. її комендант М.Кутузов отримав ордер Г.Потьомкіна, в якому йшлося про необхідність її знищення і переселення мешканців міста на лівий берег Дністра. Генерал почав виконувати наказ з кінця, тобто з виселення жителів. Вже 12 червня він доповів: “...Жители Белграда Днестровского желают поселиться, армянское общество – в Новых Дубосарах, греки – на левом берегу Днестровского лимана при Гаджидере, а волохи и цыгане – при урочищах Коялы [?] и Бугас, от Гаджидера расстоянием верстах в осьми. При том просят позволить им: 1-е. грекам и волохам перенести домы в Гаджидер и в дополнение взять несколько дерева из турецких домов; 2-е. грекам, волохам и цыганам приготовить не отлагая времени сено для продовольствования их скота на левом берегу лимана; 3-е. всем собрать виноград и плоды с садов их и сколько возможно будет дерев и винограду выкопать и перенести на новое жилище...” (Бескровный – 1950. – С. 95-96).

З невідомих причин ці плани, на щастя, не були виконані, але Ізмаїльській фортеці пощастило менше. В лютому 1791 р.

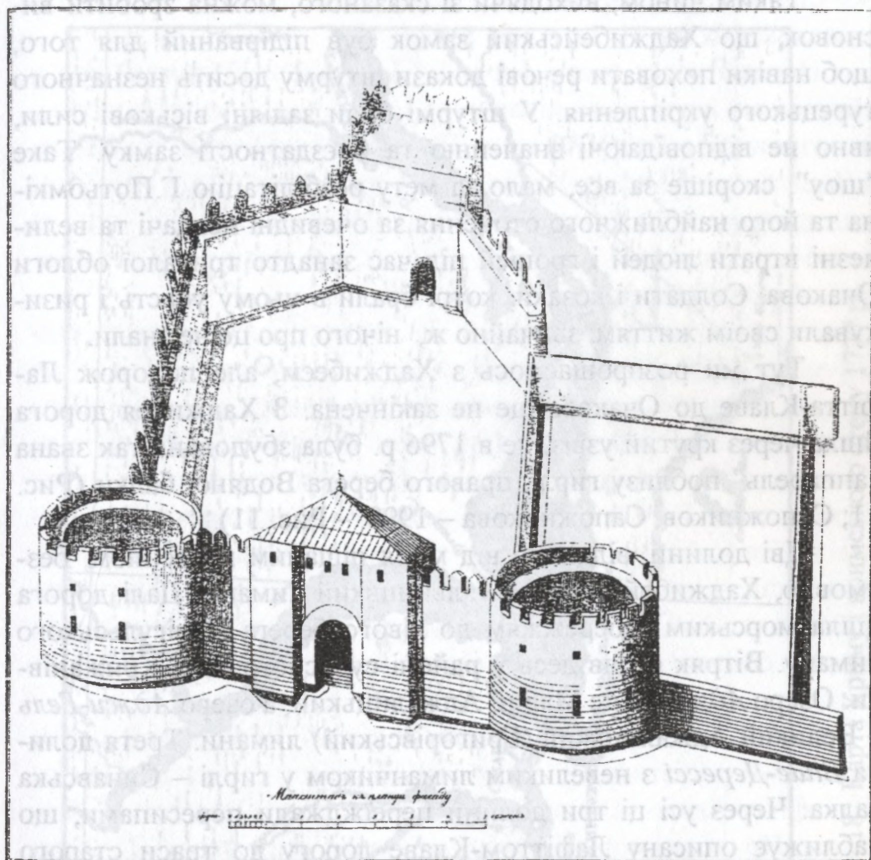

Рис. 17. Загальний вигляд Хаджибейського замку Фрейгана 1789 р.

М.Кутузов, який в той час був комендантом вже цієї фортеці отримав декілька наказів генерала М.Репніна про знищення укріплень і почав їх виконувати (Бескровный – 1950. – С. 123 і наст.). Якщо порівняти плани Ізмаїлу 1790 та 1809 рр., то можна побачити, що майжа вся так звана "Нова фортеця" була в тоді практично повністю зрита за загальним наказом все того ж князя Г.Потьомкіна (Рис. 1-4).

Таким чином, виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що Хаджибейський замок був підірваний для того, щоб навіки поховати речові докази штурму досить незначного турецького укріплення. У штурмі були задіяні віськові сили, явно не відповідаючі значенню та боєздатності замку. Таке "шоу", скоріше за все, мало за мету реабілітацію Г.Потьомкіна та його найближчого оточення за очевидні невдачі та величезні втрати людей і грошей під час занадто тривалої облоги Очакова. Солдати і козаки, котрі брали в ньому участь і ризикували своїм життям, звичайно ж, нічого про це не знали.

Тут ми розпрощаємось з Хаджибеєм, але подорож Лафітта-Клаве до Очакова ще не закінчена. З Хаджибея дорога йшла через крутий узвіз, де в 1796 р. була збудована так звана "аппарель" поблизу гирла правого берега Водяної балки (Рис. 11; Сапожников, Сапожникова – 1998. – Рис. 11).

Дві долини, відділені від моря піщаним пересипом, безумовно, Хаджибейський і Куяльницький лимани. Далі дорога йшла морським узбережжям до лівого берега Тилігульського лиману. Вітряк стояв десь у районі сучасного села Крижанівки. Озеро *Аджле* – це Малий Аджалицький, а озеро *Аджи-Гель* – Великий Аджалицький (Григорівський) лимани. Третя долина *Біше-Дерессі* з невеликим лиманчиком у гирлі – Сичавська балка. Через усі ці три долини переїжджали пересипами, що наближує описану Лафіттом-Клаве дорогу до траси старого Миколаївського шосе.

Озеро *Телегул* (Тилігул) зберегло свою назву до наших днів майже без змін, і особливий інтерес викликає опис паромної переправи через протоку, що зв'язує його з морем. Вочевидь, від Тилігула шлях вів на схід не берегом моря, хоча існувала і така дорога (Рис. 19), а навпростець через степ до села Тузла (Тузли). Цікаво, що в "Описании..." воно розташоване на своєму сучасному місці, а на карті 1791 р. – на протилежному березі долини, що впадає в лиман Тузли (Рис. 19). До наступного села Гіаур-Кіой (Лиман) треба було рухатись знову ж

Рис. 18. Карта Криму і кримського степу 1777 р.

таки степом, а переправа з кав'ярнею була десь поблизу гирла Лиманської балки.

Перевіз через озеро *Березен* (Березанський лиман) був у найвужчому його місці, після чого мандрівники через водорозділ потрапили в балку *Метелі* (Рис. 19), у якій зараз стоїть село Чорноморка. Лафітт-Клаве не відзначив тут ніякого населеного пункту, зате детально описав джерело Метелі, яке за якістю води входило до числа кращих колодязів усієї Очаківської області (Мейер – 1794. – С. 95).

Незабаром, проминувши дві невеликі балки, дорога підходила до Очакова. На жаль, це місто і фортеця детально не описані, але деякі факти цікаві. Так, справа від в'їзду в місто знаходилась молдавська магала, а ще в одному передмісті за межами стін фортеці жили кримські татари, що недавно сюди переселились. Вочевидь, більш детальна характеристика Очакова та його оборонних споруд викладена в згаданій доповідній записці та на плані Лафітта-Клаве 1784 р. Виходячи з плану Очакова 1788 р. (Рис. 20) та факту, що фортеця витримала тривалу облогу російських військ, якісь рекомендації французького інженера по її посиленню були реалізовані.

Отже, читачі могли впевнитися в тому, наскільки цікавим і важливим є "Описание пути от Константинополя до Очакова" Лафітта-Клаве та інші його праці для вивчення історії Північного Причорномор'я і особливо Одеси та Очакова. Записки цього автора містять унікальні матеріали з фортифікації та історичної географії регіону в період турецького володарювання. Особливий інтерес Лафітт-Клаве як військовий інженер виявив до стану комунікацій – доріг і цілої низки переправ через лимани та ріки, відзначаючи високий технічний рівень переправи у гирлі Тилігульського лиману.

Загалом, напрошується висновок, що, незважаючи на цілу низку важливих недоліків, комунікаційна та фортифікаційна системи Північного Причорномор'я за турок були досить розвинені, а сам регіон не мав вигляду "дикого поля" Деякі

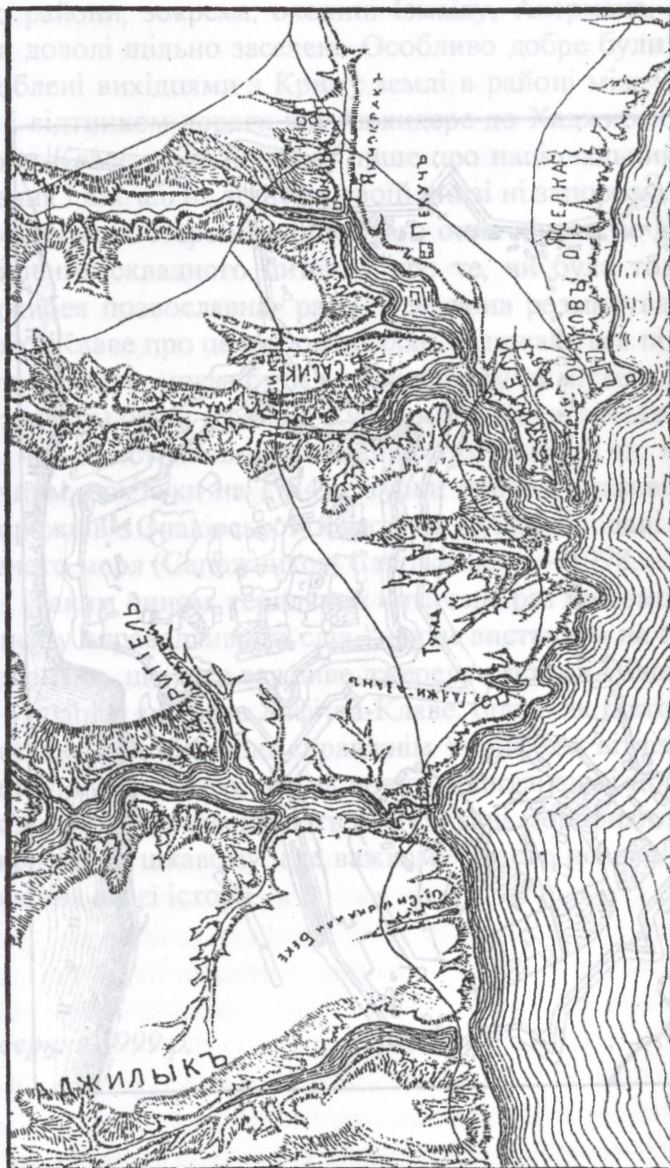

Рис. 19. Карта Очаківської області 1791 р.

Рис. 20. План фортеці і передмістя Очакова 1788 р.

його райони, зокрема, околиці Ізмаїлу, Акермана, Хаджибею були доволі щільно заселені. Особливо добре були освоєні та оброблені вихідцями з Криму землі в районі між Чорним морем і відтинком дороги від Аджидере до Хаджибея. На жаль, Лафітт-Клаве дуже побіжно пише про національний склад населення і взагалі не згадує у своїй книзі ні запорозьких козаків, ні російських старообрядців. Його опис нічого не дає нам для вирішення складного питання про те, чи була тоді в районі Хаджибея православна "райя" і де вона розміщувалась. Хоча Лафітт-Клаве про це не повідомляє, залишаються підстави вважати, що вона могла бути далі від замку та містечка у Водяній (Козацькій) балці в районі Куяльник – Нерубайське. Одначе, в цей час християнське населення тут навряд чи могло бути значним, оскільки на 1784 р. турки провели масові виселення запорожців з Очаківської області за Дунай і подалі від берегів Чорного моря (Сапожников, Сапожникова – 1998. – С. 29-34).

Таким чином, терплячий читач ще раз мав змогу переконатися у справедливості слів "науки вистачить на всіх", виходячи з того, що таке важливе джерело з історії Південно-Західної України, як книга Лафітта-Клаве, більш як півтора століття залишалася невідомою справжнім корифеям вітчізняної історичної науки. Гадаю, що на нових допитливих і цілеспрямованих дослідників ще чекають несподівані сюрпризи та справжні відкриття на цікавому, але важкому і часто невдячному шляху вивчення своєї історії.

17 серпня 1999 р. *Іллічівськ*

Додаток 1

Лафитт-Клаве
Описание пути от Константинополя до Очакова.
(Отрывок; Описание пути... – 1821. – С. 66-92).

|...66| **Тульча**, большая деревня или город, населяемый турками и молдаванами; все его дома деревянные либо каменные. В нем находится только одна, также деревянная часовня. Он находится на правом берегу рукава *Дуная*, который судоходен. Замок Тульчи заключает небольшую вершину кремнистого утеса, выдающегося в реку, от чего образуются два маленьких залива, служащие пристанью нескольких барок, покрытых посередине и имеющих длинный руль. Вид замка представляет почти правильный четырехугольник, имеющий каждую сторону длиной от 7 до 8 туазов, с четырьмя весьма неправильно выстроенными башнями, из которых две выдались вон и содержат от 10 до 12 футов в диаметре. Прочие же две, простирающиеся от 7 до 8 футов, помещены внутри углов четырехугольника. На каждой стороне, по ту|67|рецкому обыкновению, находятся от 5 до 6 зубцов. Стены его имеют от 12 до 15 футов высоты и выстроены на утесе, возвышающемся на 7 или 8 футов выше вод Дуная. Башни простираются еще выше на 4 или 5 футов и покрыты деревом. В утесе напротив той стороны, где находится порт, вырыт ров, на котором находится деревянный мост шириной около12 футов. Река течет в этот ров. Пристань этого замка всегда заперта, а отворяется только на короткое время теми, кому поручено его охранять. Мне говорили, что в нем заключали арестантов.

На возвышенности, находящейся по правую сторону деревни, показываются следы древних земляных окопов, которые очень несовершенны и без боков. В недавнем времени начали строить на вершине этой возвышенности стены в виде параллелограмма, длиной от 15 до 20 туазов. Цель этих работ без

сомнения состоит в том, чтобы построить по турецкому обычаю редут или каменную крепость, которая, однако же, не принесет большой пользы. Есть некоторый род земляного редута на возвышенности, которая имеет в зависимости предыдущее возвышение, завися само от другого, гораздо отдаленнейшего, |68| но которое возможно пройти. Тульча выстроена в худом месте для своего укрепления по причине высот, ее окружающих и близости леса. Я видел в сем месте часть беломраморного столба, имеющего в диаметре около полутора футов и некоторые следы древних каменных домов, выстроенных из кирпича и песчаных камней; здесь также находятся остатки свода, но древнее название этого города мне не известно. В Тульче учреждена почта и она не была закрыта.

Рукав Дуная, который переезжают при Тульче, имеет ширину около ста туазов. Людей, лошадей и повозки перевозят на больших и широких плоских барках, управляемых шестью гребцами и кормчим, который действует длинным рулем. Переезд продолжался четверть часа, но считая с потерянным временем, можно положить полчаса. На другом берегу находится только небольшая худая хижина из тростника. |69|

Дорога возвышается несколько от сего рукава Дуная и проходит вдоль берега. Она отдаляется потом и соединяется с большим рукавом, где идет по берегу, понижаясь даже до места, противолежащего Измаилу, при котором рукав сей переезжается на барке такой же величины и такого же устроения, как и на предыдущем переезде. Сей рукав, будучи главным, имеет от 150 до 200 туазов ширины и столь же судоходен, как и Тульчи. Переезд через него простирается около получаса; мы употребили час для двух переездов этих рукавов и три часа езды небольшой рысью на острове.

По дороге к острову находятся мелкие речные рукава, в которые изливается река во время своего разлития; их находится два или три, куда она [вода] течет довольно быстро и в особенности в одном из них, который образует второй остров;

в первом [острове] все эти рукава переходят по худым мостам. При приближении к Измаилу находятся на этом острове некоторые сады, обработанные греками и окруженные рвами. Все прочее [пространство острова] наполнено тростником, растущим здесь в изобилии, который употребляется жителями этой страны для покрытия домов. Края [берега] острова простираются выше [уровня] самой реки на 3, 4 и до 5 футов; |70| внутреннее же местоположение его в некоторых местах гораздо выше, в других наполнено лужами. Почва его удобна к обработке и перемешена с весьма малой частью песка. Я видел здесь некоторые, довольно большие ивы и виноградники, проходя от Измаила. Дорога здесь после дождей или разлития бывает весьма несносная.

Я думаю, что легко можно было бы сделать ее гораздо удобнее, прямее и безопаснее, даже во время наводнений, построив насыпанную дорогу по прямой линии от Тульчи к Измаилу, или приводя в прямую линию возвышенные части острова, подняв их еще землей, вырытой из рвов, сделанных по правую и левую сторону [дороги], и в то же время построить мосты во всех удобных местах, в которых они были бы необходимы при разлитии. Я очень уверен, что прорезав весь этот остров валами и направив воды их в те рвы, которые должно также вырыть, чтобы провести их под этими мостами, скоро можно сделать его [остров] обитаемым и удобным для обрабатывания. Сами разлития спопешествовали бы возвышению низких частей, если только построить несколько маленьких шлюзов, посредством которых могла бы входить мутная вода, и которые бы открывались и запирались по воле. Вырытие таких |71| рвов равным образом способствовало бы поднятию местоположения [уровня] земли. Необходимо также нужно бы было построить подмостки для выгрузки судов при обоих переправах из Тульчи к Измаилу; в особенности при последней из них, где никак нельзя выгружать лошадей, не подвергая их опасности переломать ноги.

Измаил, лежащий на скате холма, облегающего левый берег главного рукава Дуная, большой город, населяемый турками, греками, армянами, евреями и татарами. На 500 или 600 туазов ширины он имеет 1800 или 2000 туазов круговой длины вдоль реки. Со стороны поля он закрыт окопом, имеющим в некоторых частях маленькие бастионы, которых фасы не более боков, соединенных весьма длинными куртинами. Ров его очень узок и не вымощен камнем, за исключением некоторой части, имеющей в окружности 200 туазов длины и 18 футов ширины, каменная сторона которой укреплена внешними контрфорсами. Его парапеты и валы не имеют нужной толщины и внутренняя вымостка парапета состоит шарампосов [?] или палисадников по турецкому обычаю. Со стороны реки не находится ни окопа и никакой защиты. Есть каменная и с казематом батарея в части окружности, |72| оканчивающейся при вершине Дуная, вверху него находится другая батарея, у которой земляной парапет не имеет ни достаточной толщины, ни высоты.

Город этот при состоянии, в котором находятся ныне его укрепления, начатые уже за десять лет [тому назад], не способен к большому сопротивлению как со стороны поля, так и со стороны реки, впрочем, он может быть хорошо укреплен. Можно было бы основать на высоте, лежащей к северу, по крайней мере шесть фронтов в прямой линии, потом постороить с каждого бока два фронта к стороне Дуная и продолжить бастионную окружность, простирающуюся вдоль реки, в виде небольшого спуска. Нужно было бы также приделать впереди сей окружности на правом берегу Дуная кронверк, которого бы два фронта были прикрыты с боков и защищаемы пушками крепости. Она имела бы тогда от 17 до 18 бастионов и могла бы быть атакована только с двух мест [направлений], в которых можно бы было увеличить средства защиты, и таким образом [крепость] сделалась бы главным хранилищем припасов,

непременно необходимых в этом месте для продовольствования войск. В этом городе находится почта.

|73| Дорога от Измаила до Шамашира простирается по большой равнине, возвышающейся от 30 до 40 футов выше [уровня] Дуная и пересекаемой несколькими ложбинами и озерами, в которые впадает эта река. Почти на час езды от Измаила находится озеро *Сагтиан*, которое остается с правой стороны, и пересекает ложбину, в него впадающую. После двух часов езды видно с правой стороны дороги другое озеро, называемое *Ордек*, на левом берегу которого находится деревня сего же имени и ручеек соляной воды, в него впадающий, на котором построен деревянный мост. Потом находится третье озеро, называемое **Буркут**, по имени деревни, лежащей на его левом берегу, или *Катла-буга*, потому что оно принимает ручей так называемый. Обойдя вокруг это озеро, которое довольно длинно, дорога приводит к деревянным мостам [на] трех ручьях соляной воды, которые впадают в него в верхнем его конце. Я не знаю, который из трех есть Катла-буга. Спу|74|стя несколько времени дорога идет через другой весьма грязный и также соляной ручей, впадающий в озеро *Годжа-Гюель*, на левом берегу которого находится деревня **Дерия**. От этого ручья до Шамашира считается почти около получаса езды.

Шамашир состоит из нескольких домов, населенных турками, татарами и молдаванами. Султан Магомет II, спустя не много времени после взятия Константинополя, отдал эту землю своему шамаширу или белильщику холста, который велел на ней выстроить дома из дерева, вывозимого из Молдавии и доставляемого в виде оброка. Крыши их сделаны из тростника, произрастающего на Дунае, так же и во всех других местах, начиная от Бабадага. Ручеек, его пересекающий, течет недалеко оттуда в озеро Годжа-Гюель. Ложбина его в некоторых местах крута, хотя состоит из слоев горячего [?] песка.

Буджак или **Бессарабия** находится между нижними частями Дуная и Днестра, ограничивается с юго-востока между

устьев этих рек Черным морем, с запада же и с севера – рекою Прутом и Молдавией. Почва его благоприятна, но мало обработана; в ней, также, как и в Добрутзе, находится много паст |75|бищ и стад. Вода здесь вообще дурная и все ручьи от Измаила к Шамаширу соленые.

На полчаса от Шамашира дорога пересекает озеро, довольно простирающееся в длину с севера к югу, и имеющее только от 400 до 500 туазов ширины. Его правый берег весьма болотистый и наполнен тростником, и только на 20 туазов в ширину делается немного глубже. Нужно ехать по воде расстоянием почти на 50 туазов, в котором лошадям в некоторых местах только до половины, при приближении к плоту или перевозному судну из этого перехода. Озеро же [поверхность его] наравне с берегами, левый берег крут, а правый имеет покатый спуск; на этом то, последнем берегу воды его наполняются до верха. Здесь было бы |76| легко построить мост или по крайней мере поставить гораздо удобнейший плот. Пот означает на турецком языке плот и переход этот называется **Пот-Шикетай** от имени соседственной деревни, лежащей на левом берегу озера, и которая относительно дороги к Чесьме остается слева. Неудобства и медленность этого пота принуждают путешественниксв объезжать вокруг озера до верхнего его конца, от чего дорога от Шамашира до Татар-Пунара замедляется почти на два часа езды. Мы вместе с Бина-Емини, с нами путешествующим, следовали по этой дороге из Очакова. **Чесма** состоит из пяти или шести домов, за которыми находится ручеек, переходимый по деревянному мосту, и колодец, в котором вода столь же неприятна, как и во всей здешней земле. Местоположение [здесь] такое же, как от Измаила к Шамаширу, то есть все состоит из равнины, прорезываемой несколькими маленькими ложбинами, которых большая часть не имет воды; здесь не много обработанных земель, совершенно нет деревьев, но находятся выгодные пастбища и множество стад.

Татар-Пунар есть один из городов, разоренных русскими во время последней войны и ныне малозначащий. Через него протекает ручеек, впа|77|дающий в ложбину, которой невысокие берега имеют известковые утесы и дают происхождение источникам, имющим весьма вкусную воду, что именно и заставило избрать это место преимущественным перед прочими. Говорят, некто паша, управлявший этой провинцией, пожелав основать в ней город и построить крепость, спрашивал, нет ли в этой стране какого-нибудь источника с хорошей водой. Тут представился татарин, который обещал ему показать требуемое место и повел его в вышеуказанное, на котором паша и основал город, прозванный им Татар-Пунар, то есть источник татарина.

Крепость или замок имеет вид четырехугольника, каждая сторона которого в 30 или 40 туазов, обнесена с боков четырьмя круглыми башнями от 15 до 18 футов. Она, как кажется, разрушена и никто ее не занимает Находится она на правом берегу ручья, где показываются многие разрушенные каменные дома, также, как и бани, по-видимому, бывшие в значительном количестве. Нынешние дома суть по большей части на левом берегу того же ручья, выстроены из дерева и камня и покрыты тростником. Здесь должна находиться почта, учреж|78|денная в Татар-Пунаре, однако же нам большого труда стоило найти лошадей, которые были для нас необходимы.

Выезжая из Татар-Пунара, должно переходить вброд ручеек горазо больший того, который пересекает деревню, и который без сомнения впадает в него. Он течет в *Сазиг*, залив Черного моря, так же, как и *Кондук*, находящийся почти в три четверти часа езды и тоже переходимый вброд. Эта река имеет 25 или 30 туазов ширины и 3 фута глубины в середине брода, который означен двумя рядами соединенных глыб, удаленных на 12 футов, промежуток которых, как кажется, был наполнен камнями. Теперь в середине ее не находится никаких следов от этих камней. Переехавши эту реку, дорога возвышается по ле-

вому ее берегу. Ток [бок, долина -?] ее с |79| крутыми берегами, ложбина же весьма широка и в некоторых местах болотиста. Оставляя ее в стороне при подъеме на ее же левую отлогость, видна деревня **Байрамджа**, расстоянием на 1500 туазов, лежащая на левом берегу реки. Дорога простирается в ложбину, называемую *Сарата-Дере*, в которой течет ручей, которого ложбина, имеющая от 12 до 15 туазов ширины при вершине и от 10 до 12 футов глубины, кажется есть произведение человеческих рук, поскольку на краях ее видны следы земли, выброшенной из рва большой крутизны и уравненных берегов. Воды его текут весьма медленно. Деревня, именуемая **Гассель-Кюи**, лежит на отлогом скате левого берега ложбины и есть довольно малозначащая.

Дорога от Гассель-Кюи до Нуракаша простирается по большой равнине, слегка прорезываемой несколькими ложбинами с весьма покатыми отлогостями и безводными. После двух с половиною часов езды, она приводит также через весьма покатую отлогость в широкую ложбину, называемую *Бенли-Дере*, в которой течет ручеек, на котором расположена деревня **Нуракаш**; но прежде прибытия в нее, необходимо переехать небольшой безводный овраг, в который впадает этот ручей внизу деревни.

|80| Дорога от Нуракаша до Акермана идет все по большой равнине и приводит после одного часа езды в ложбину, называемую *Аджи-Дере* (горькая ложбина), в которой течет ручей, крутизна берегов которого достигает от 10 до 12 туазов, и который, по-видимому, был вырыт искусственно. Эта ложбина, впрочем, широкая, имеет берега мало возвышенные с весьма покатыми отлогостями. После двух с половиной часов езды находится другая ложбина, называемя *Алкале-Дере*, в которой течет подобный же ручей. Наконец, на четверть часа езды от Акермана должно переезжать другую пустую и песчаную ложбину, за которой видны с правой стороны сады, окруженные рвами и усаженные плодоносными деревьями; откуда до-

рога простирается через покатую отлогость к Акерману. Здесь находятся турецкие гробницы, которые так расположены, что оттуда легко можно бомбардировать.

Акерман расположен на правом берегу *Днестра* или лучше на правом бе|81|регу озера, находящегося при впадении реки в Черное море, которое отдалено от него около 3 миль, и есть город, обнесенный двойной каменной оградой со рвом и зубцами по турецкому обычаю. Он имеет от 300 до 400 туазов длины и 200 ширины. С северной и восточной стороны он обращен к реке, которой крутой и неровный внизу берег возвышается от 25 до 30 футов. Днестр или озеро образуют на северной части большой залив, делающий половину ограды сего города неприступной; остальная же часть весьма худо защищена и не может сопротивляться первым пушечным выстрелам. В нем находится древний замок, окруженный с боков 4 или 5 маленькими покрытыми башнями и служащий крепостцою, также несколько табиасов или батарей, рассеянных по разным местам на удачу и выстроенных с саппами или амбразурами из плетня. Я видел в нем только одну часовню. Город сей был взят русскими в прошедшую войну. Там находится предместье довольно пространное и состоит почти из 150 домов – 80 армянских и 70 греческих.

Далее дорога обыкновенно простирается от Татар-Пунара к **Паланке**, лежащей на правом берегу Днестра, в котором месте река эта переходится вброд; но как в это время было разли|82|тие оной, то мы отправились по дороге от Акермана, где можно через нее переехать на больших судах, но тут переезд не всегда бывает удобен по причине случающихся ветров.

Деревня **Гаджи-Дере** по другую сторону реки на супротив Акермана, в заливе или впадине ее левого берега, перерезывается ручьем, от которого она получила свое название. Она была, как говорят, больше, нежели Акерман, но разорена русскими во время прошедшей войны и не приведена в прежнее состояние. Дома в ней покрыты тростником и землей так же,

как и в Акермане. Берег, на котором она стоит, имеет крутизну высотой от 25 до 30 футов, исключая места, лежащие при устье ручья. Он состоит из слоев камней, перемешанных со слоями песчаной земли.

Расстояние от Акермана к Гаджи-Оглу [Дере - ?; ошибка] простирается около часа, и мы при попутном ветре переехали оное |83| на плотах в час времени. Река по ту сторону моря имеет 10 футов глубины, однако же суда туда не ходят по причине подводных камней, делающих проход затруднительным. На здешней рейде я видел только весьма малые барки или томбасы. Вода реки при Акермане, который отдален от Паланки только на шесть часов езды, приятна и вкусна. Все барки или суда, идущие из Днестра, и даже плоты, приезжающие с лесом, а равно и с другими жизненными припасами, выгружаются при Акермане и нагружаются оными потом маленькие суда томбасы, в сей стране находящиеся, и таким образом перевозятся в Черное море.

После двух часов езды все по равнине, дорога идет через ложбину, называемую *Бурмом-Дере*, в которой течет весьма болотистый ручей шириной в четыре туаза. Прежде прибытия к ручью находится колодец с левой стороны дороги. После одного часа езды |84| дорога приводит в *Акрта-Дере*, в котором также течет ручей, ложбина которого узка и берега весьма круты. Проехавши сию ложбину, видна татарская деревня, называемая **Крим**, лежащая по правую сторону дороги, на расстоянии от оной почти на 1500 туазов. Близ сей деревни находится снег и в ней также лежит озеро, образующееся из ручья Акарта, при впадении его в море. Через три с половиной часа езды из Гаджи-Дере дорога приводит в ложбину, называемую *Таллак-Дере*, в которой течет ручей, переходимый вброд, и по левому берегу которого должно ехать почти четверть часа; сия ложбина сжата двумя весьма крутыми и высокими берегами, в особенности находящимися по правую сторону, на которых видны даже утесы. Ручей этот, как кажется, образует недалеко

отсюда озеро и впадает, как говорят, вскоре после того в Черное море. В этой стране многие поля обрабатывались колесными плугами, возимыми тремя парами волов. Я видел здесь телегу на больших колесах, хотя по всей сей стране употребляются только маленькие повозки. При Коджа-Бей находится другой ручеек, в который впадает Таллак, и две плоские безводные ложбины, из которых покатость одной обращена к ручью или озеру *Коджа-Бей*.

|85| Почва здесь хороша и, как кажется, должна быть плодоносной, обработана в окрестностях Гаджи-Дере и в некоторых местах по дороге. Местоположение населено к стороне, обращенной к некоторым татарским деревням, обитаемым частью крымскими выходцами, и в нем находятся многочисленные стада, в особенности лошади, которые здесь довольно рослые. Здесь сняли при мне хлеб руками на жнивах без всякого предуготовительного обрабатывания. Весною выжигают травы.

Коджа-бей, лежащий на Черном море в заливе или взморье, образующим довольно спокойную рейду, состоит из двух татарских деревень, отделенных маленькой безводной ложбиной. В нем для зищищения рейды находится худой замок и маяк для показания оного судам, в море находящимся. Оба они находятся в довольно худом состоянии и не соответствуют своему назначению. В нем нагружаются хлебные зерна, масло и кожи. Во время моего путешествия в 1784 году снят план сего места и в тоже время отдан проект об установлении работ для приведения его рейды в оборонительное состояние.

От Коджа-бей дорога идет через крутой всход, сделанный в рыхлых утесах, из которых некоторые имеют желтоватый цвет, на отлогий морской берег, находящийся при основании залива, образующего рейду. Сей берег, возвышенностью изобилующий утесами, разделен на две части или ложбины. Первая из сих ложбин довольна болотиста, вторая же образует прекрасное озеро. Весьма далеко распространяющиеся и отде-

ленные от моря песчанной мелью, имеющей ширину от 400 до 500 туазов. Ни одна из них не впадает в море и без сомнения воды их протачиваются между песками, в которых посредством испарений теряются.

Проехавши около одного часа по сему морскому берегу, дорога возвышается на отлогость и продолжается по равнине, пересекаемой тремя рытвинами или безводными ложбинами. На левой стороне дороги видна ветряная мель|87|ница, называемая **Татар-Киой-Дермен** (мельница татарской деревни). После трехчасовой езды дорога приводит к озеру *Аджле*, переезжаемому близ берега по мели, делающей преграду выходу его водам и имеющему около 200 туазов длины и от 25 до 30 ширины. Края этого озера, подобно берегу моря, круты и неровны. Озеро имеет, по-видимому, длину от севера к югу от 1200 до 1500 туазов. На его западном берегу находится еще снег в рытвинах, так же, как и при Акермане и до Коджа-бей и при всех озерах, виденных нами, начиная от Дуная. Далее потом находятся две или три плоские и безводные ложбины и дорога оканчивается при другой ложбине, называемой также *Аджи-Гель* и переезжаемой равным образом вдоль берега по мели, которая препятствует разлитию его вод и имеет от 25 до 30 туазов ширины и до 300 длины. Края сего озера также круты. Отсюда дорога идет через две плоские и безводные ложбины; после чего должно переезжать третью, называемую *Бише-Дерсси*, в которой протекает ручей, имеющий весьма вкусную воду и образующий близ моря озеро.

|88| После шестичасовой езды [от Коджа-Бей] и спустя несколько времени по проезде сей, последней ложбины, она [дорога] приводит к *Телегулу*, [мель или пересыпь которого] имеющему от 800 до 900 туазов ширины и столько же длины; но это озеро, простирающееся в длину на две мили и более, делает себе выход в сей мели и река его, таким образом составляемая, переезжается на поте или плоту, состоящем из двух суден, соединенных при основании, но который ставятся повозки

или аррбаты [арбы], будучи прикреплены посредством двух деревянных подмостков, находящихся на каждом из ее берегов. Потом тянут плот на двух проверенных веревках, крепко натянутых с каждой стороны и обращающихся на блоках, прикрепленных к сему плоту, который устроен лучше всех, виденных мною в Турции. Я думаю, что здесь платят подать, состоящую из двух пар с лошади. Это озеро, вытекая, образует реку, имеющую в месте переезда около 20 туазов ширины. Недавно, однако же, опасаясь, дабы не потонуть, переходили ее вброд. На левом берегу находятся две новых избы, из которых одна каменная, не совершенно еще покрыта и служит без сомнений вместо гостинницы, а другая для людей, управляющих плотом. Края сего озера круты повсюду, где нет маленьких ложбин, которые проходят через сии края. Почва |89| его косы или отмели черная, рыхлая и кажется должна быть плодоносной, но она не обработана.

Переехавши ложбину Телегул, дорога идет по равнине, причем иногда должно переезжать несколько весьма плоских и безводных ложбин, и приводит после четырехчасовой езды начиная от перехода озера к небольшому ручью, искусно местами огражденному и который обыкновенно переезжают по одной из плотин, покрытых соломой или тростником, и таким образом пристают к деревне, называемой **Тузла**, лежащей на левом его берегу. Спустя полчаса езды находится другая ложбина, к которой есть небольшой ручей; на час же езды от Тузлы находится деревня **Гиаур-Киой**, лежащая на левой отлогости плоской и безводной ложбины. Наконец, на три четверти часа езды от этой последней деревни, дорога приводит на правый берег озера *Березен*, к месту, в котором есть пот или плот, кофейный дом, служащий для путешественников, и две или три избы. Сей плот есть большая барка, на которую люди, лошади и аррабаты в нее погружаемые, могут быть взведены весьма трудно, поскольку на обоих берегах нет подмостков. В Коджа-бей я не видел обработанных земель.

|90| Озеро Березен в том месте, где [ходит] плот, имеет ширину на тысячу туазов, а наибольшую глубину – до 10 туазов; везде судно идет на шестах, но только в этом глубоком месте, находящемся посередине, должно бывает грести. Он выгружается довольно неудобно на песчаный отлогий морской берег, который образует остроконечность [мыс], вдающуюся в море, и которого залив болотист. От **По-Березени** до впадения озера в Черное море находится около мили.

Проехавши озером, дорога простирается по берегу, на верху коего есть рытвина, в которую удобно впадает и которая остается на правой стороне. |91| Потом она спускается в ложбину *Метели*, в которой находится источник сего же имени. Этот источник, лежащий на левом берегу ручья, часто безводного, есть большой пруд до 20 туазов длиной и около 10 футов шириной, в котором находятся деревянные подмостки, чтобы брать воду ведрами, которая потом выливается в бочки, лежащие на повозках, везомых одной лошадью, уезжающих и беспрестанно опять приезжающих из Очакова. Пруд сей, выстроенный довольно худо из негодного камня, покрыт драницами и близок к разрушению. Способ, коим черпается вода, мутит ее и совершенно неудобен. Можно бы было употребить средства гораздо простейшие, прочнейшие и особенно гораздо удобнейшие для достижения той цели.

Из Метели к Очакову только три четверти часа езды; по дороге же находятся две безводные ложбины, в коих можно укрыться от пушечной пальбы, производимой из крепости. Верхи этих отлогостей удалены от оного только на 1500 или 1800 туазов. Потом с правой стороны, оставляя сада и предместье молдаван, дорога приводит к окопу предместья Очакова через ворота Метели. |92| **Очаков**, бывшая довольно многолюдная крепость на правом берегу реки Днепра при устье оной, содержащая прежде от 8 до 10 тысяч душ, включая три его предместья и новое, в котором находились татары, вышедшие из Крыма.

Додаток 2

Лафітт-Клаве.
Опис шляху від Константинополю до Очакова.
(Уривок; Описание пути… – 1821. – С. 66-92; авторизований переклад з російської Т.С.Приходченко; українською публікується вперше).

|…66| **Тульча**, велике село чи місто, населене турками та молдаванами. Усі його будинки дерев'яні або кам'яні. Тут є тільки одна, теж дерев'яна каплиця. Місто стоїть на правому березі судноплавного рукава *Дунаю*. Замок Тульчі замикає невелику вершину кремнистої скелі, що виступає в ріку, утворюючи дві маленькі затоки, котрі служать гаванню для декількох барок з довгим стернами, закритих посередині. В плані замок має вигляд майже правильного прямокутника зі сторонами довжиною від 7 до 8 туазів кожна. В ньому є чотири досить неправильно збудовані башти, дві з яких виступають за його межі, маючи діаметр від 10 до 12 футів. Дві інші башти діаметром від 7 до 8 футів, вміщені в середині кутів прямокутника. Кожна сторона за ту|67|рецьким звичаєм має від 5 до 6 зубців. Стіни замку висотою від 12 до 15 футів зведені на скелі, котра височить на 7 чи 8 футів вище рівня вод Дунаю. Башти піднімаються ще вище на 4 або 5 футів і вкриті деревом. В скелі навпроти порту викопано рів, через який перекинуто дерев'яний міст завширшки близько 12 футів. Води ріки заповнюють цей рів. Пристань замку завжди замкнена і відчиняється лише на короткий час його охоронцями. Мені розповідали, що тут утримували в'язнів.

На горі справа від села видно сліди давніх земляних окопів, дуже недосконалих, без бічних сторін. Нещодавно на вершині цього пагорба почали споруджувати стіни, що утворюють паралелограм довжиною від 15 до 20 туазів. Мета цих робіт, без сумніву, полягає в тому, щоб збудувати за турець-

ким звичаєм редут чи кам'яну фортецю, котра, одначе, не принесе великої користі. На вершині другої гори, від якої залежить попередній пагорб, також є якийсь земляний редут. Ця гора в свою чергу залежить від іншої гори, яку можна пройти. |68| Тульча збудована в поганому для свого захисту місті, через гори та ліс, котрі її оточують.

Я бачив тут уламок біломармурового стовпа діаметром близько півтора фута та деякі залишки давніх кам'яних будинків, збудованих з цегли та пісковику. Тут же є рештки зводу, але давня назва цього міста мені невідома. В Тульчі діє пошта і її не було зачинено.

Гирло Дунаю, котре переїжджають при Тульчі, має ширину близько ста туазів. Людей, коней і вози перевозять на великих широких плоских барках, якими керують шість веслярів та стерновий, котрий діє за допомогою довгого стерна. Переїзд триває чверть години, але враховуючи втрачений час, можна покласти півгодини. На іншому березі стоїть лише невеличкий поганенький очеретяний курінь. |69|

Дорога трохи підіймається від цього рукава Дунаю і йде вздовж берега. Потім вона віддаляється і наближається до берега великого гирла, спускаючись навіть до місця навпроти Ізмаїла, при якому через цей рукав переправляються на такій самій барці, що й на попередньому перевозі. Це головне гирло має ширину від 150 до 200 туазів і настільки ж судноплавне, як описане біля Тульчі. Переправа через нього триває близько півгодини. Отже, ми витратили годину для перевозів через два рукави і ще три години на шлях по самому острову нешвидкою ходою.

По дорозі на острові зустрічаються дрібні річкові протоки, в які ріка тече під час повенів. Їх є дві чи три, куди вода тече досить швидко, особливо в одній з них, яка утворює другий острів. На першому острові всі ці протоки переходять поганими містками. Ближче до Ізмаїла на цьому острові є оточені рівчаками сади, за якими доглядають греки. Решта поверхні

острову вкрита очеретом, який росте тут у великому достатку. Мешканці цієї країни використовують його для покриття дахів. Рівень берегів острова вище рівня самої ріки на 3, 4 і до 5 футів. |70| Посередині острова в деяких місцях поверхня буває набагато вища, а в інших заповнена водою. Грунт його родючий і має лише невеликий домішок піску. Я бачив тут деякі досить великі верби і виноградники, коли їхав від Ізмаїла. Після дощів чи повенів дорога тут стає зовсім нестерпною.

На мою думку, її легко можна було б зробити набагато зручнішою, прямішою і безпечнішою, навіть під час повенів, якби збудувати насипану дорогу по прямій від Тульчі до Ізмаїла, або з'єднати по прямій узвишшя острова, піднявши їх рівень за рахунок грунту з ровів, викопаних обабіч дороги. В той же час можна побудувати мости в усіх зручних місцях, де вони необхідні під час повенів. Я впевнений, що коли вали перетнуть острів, а води будуть спрямовані в рови під цими мостами, то скоро можна було б створити добрі умови для поселення та землеробства. Самі повені сприяли б підвищенню рівня низин, якщо тільки збудувати декілька невеликих шлюзів для того, щоб забруднена вода могла заходити, а шлюзи відмикалися і замикалися, коли треба. Грунт з викопаних |71| ровів також підвищував би рівень поверхні. Необхідно також спорудити пристані для розвантаження суден на обох переправах з Тульчі до Ізмаїла, особливо на останній з них, де ніяк не можна виводити коней без ризику зламати їм ноги.

Ізмаїл, розташований на схилі пагорба, прилеглого до лівого берега головного гирла Дунаю – велике місто, населене турками, греками, вірменами, жидами й татарами. На 500 чи 600 туазів ширини він має 1800 або 2000 туазів кругової довжини вздовж ріки. З боку степу місто захищено валом, який подекуди має невеличкі бастіони. Розміри фасів останніх не більше від бічних, а бастіони з'єднані досить довгими куртинами. Рів дуже вузький, не вимощений камінням, за винятком однієї частини довжиною 200 туазів, де він має ширину 18 фу-

тів, і де його кам'яне мощення укріплене зовнішними контрфорсами. Парапети і вали не мают необхідної товщини, а внутрішнє вимощення парапету по турецькому звичаю складається з палісадів. З боку ріки немає ні валу, ні іншого захисту. Є кам'яна з казематом батарея, розташована в частині кола, |72| котре закінчується біля Дунаю. На узвишші знаходиться інша бата-рея, земляний парапет якої не має ні достатньої товщини, ні висоти.

Це місто через стан, в якому перебувають його укріплення, і реконструкція яких розпочата вже десять років тому, не здатне до сильного опору як з боку степу, так і з боку ріки. Проте його можна добре укріпити. Можна було б у північному напрямку на висоті спорудити щонайменше шість фронтів по прямій лінії, а потім збудувати з кожного боку два фронти у напрямку до Дунаю, щоб продовжити бастіонне коло, котре проляже вздовж ріки з невеликим нахилом. Попереду цього кола треба було б збудувати на правому березі Дунаю кронверк, два фронти якого були б прикритими з боків і захищеними гарматами фортеці. Тоді фортеця мала б від 17 до 18 бастіонів і її можна було б атакувати тільки з двох напрямків, де можна б збільшити засоби захисту. Таким чином фортеця стала б і головним сховищем припасів, обов'язково необхідних тут для забезпечення військ харчами. В місті є пошта.

|73| Дорога від Ізмаїла до Шамаширу пролягає по великій рівнині на висоті від 30 до 40 футів вище рівня Дунаю. Шлях перетинають декілька долин і озер, сполучених з цією рікою. За годину можна доїхати від Ізмаїла до озера *Сагтіан*, розташованого справа від дороги, котра перетинає долину, що впадає в це озеро. Через дві години видко з правого боку дороги інше озеро з назвою **Ордек**, на лівому березі якого розміщене однойменне село і струмок солоної води, що впадає в озеро, на якому є дерев'яний міст. Далі є третє озеро **Буркут**, за назвою села, що лежить на його лівому березі, чи *Катла-буга*, оскільки воно приймає струмок з такою назвою. Огинаючи це досить

довге озеро, дорога приводить до дерев'яних мостів через три струмки солоної води, які впадають в озеро у верхній його кінці. Я не знаю, який з трьох і є Катла-буга. Че|74|рез деякий час дорога перетинає інший доволі брудний і теж солоной струмок, котрий впадає в озеро *Годжа-Гюель*, на лівому березі якого знаходиться село **Дерія**. За півгодини від цього струмка можна дістатися Шамаширу.

Шамашир складається з декількох будинків, населених турками, татарами і молдаванами. Султан Магомет II невдоізі після того, як захопив Константинополь, віддав цю землю своєму шамаширові чи відбілювачу полотна, а той звелів побудувати тут будинки з дерева, що надходило з Молдови у вигляді оброку. Дахи будинків з очерету, що росте на Дунаї, як скрізь, починачи від Бабадагу. Струмок, що перетинає село, тече неподалік в озеро Годжа-Гюель. Береги долини струмка місцями доволі круті, хоча складаються з шарів гарячого (?) піску.

Буджак або **Бесарабія** лежить між низов'ями Дунаю і Дністра, і з південного сходу обмежується берегом Чорного моря, а з заходу та з півночі – рікою Прутом і Молдовою. Грунти його сприятливі, але мало оброблені. Тут, як і в Добруджі, багато пасо|75|виськ, отар і табунів. Вода тут взагалі погана і всі струмки від Ізмаїла до Шамаширу солоні.

За півгодини від Шамаширу дорога перетинає озеро, досить витягнуте в довжину з півночі на південь. Воно має ширину лише від 400 до 500 туазів. Правий берег озера доволі болотистий, заріс очеретом, і тільки в середині на 20 туазів в ширину стає не набагато глибше. Щоб дістатися плоту чи судна на цьому перевозі, треба їхати по милині майже 50 туазів, де вода сягає коням тільки до грудей. Лівий берег озера крутий, а правий має пологий узвіз і тут води наповнюють його до самого верху. Тут можна було б |76| легко збудувати міст чи принаймні використовувати набагато зручніший пліт. Пот турецькою означає пліт, і перевіз цей називають **Пот-Шикетай** від назви сусіднього села, розташованого на лівому березі озера,

зліва від дороги до Чесьми. Незручності та відносно повільна хода цього поту змушують мандрівників об'їжджати озеро повз верхній його край. Тоді дорога від Шамашира до Татар-Пунара стає довша майже на дві години. Ми разом з Біна-Еміні, котрий подорожував з нами, їхали цією дорогою з Очакова. **Чесма** складається з п'яти чи шести будинків. За ними тече струмок, який переходять по дерев'яному мосту. Поряд колодязь з такою ж неприємною водою, як і на всій тутешній землі. Місцевість така ж, як від Ізмаїла до Шамашира, тобто рівнина, яку перетинають декілька малих долин, переважно безводних. Тут небагато оброблених ділянок, зовсім немає дерев, але є зручні пасовиська і безліч отар і табунів.

Татар-Пунар одне з міст, зруйнованих російськими військами під час останньої війни, нині незначне. Через місто тече струмок, що впа|77|дає в балку з невисокими берегами, де є вапнякові скелі, котрі дають початок джерелам з досить смачною водою. Саме ця причина робить це місце кращим за інші. Кажуть, що якийсь паша, управитель цієї провінції, бажаючи заснувати місто і збудувати фортецю, запитав, чи немає в краї якогось джерела з доброю водою. Тут знайшовся татарин, котрий пообіцяв йому вказати потрібне месце і привів його сюди. Саме тут паша заснував місто, назване ним Татар-Пунар, тобто джерело татарина.

Фортеця чи замок має форму чотирикутника, кожна зі сторін якого має 30 чи 40 туазів, обнесена з боків чотирма круглими баштами від 15 до 18 футів. Вона, здається, зруйнована і ніким не зайнята. Фортеця розташована на правому березі струмка, де видно численні зруйновані кам'яні будинки і лазні, вочевидь, також багаточисленні. Сучасні будинки розміщені переважно на лівому березі цього струмка, їх збудовано з дерева і каміння і вкрито очеретом. Тут же має бути пошта, запро|78|ваджена в Татар-Пунарі, проте нам на превелику силу пощастило знайти так потрібних нам коней.

Від'їжджаючи з Татар-Пунара, треба перейти вбрід струмок набагато більший, ніж той, що перетинає село і, без сумніву впадає в нього. Він тече в *Сазиг*, затоку Чорного моря, як і *Кондук*, що тече майже за три чверті години від Татар-Пунара, і який теж переходять вбрід. Ця ріка шириною 25 чи 30 туазів і глибиною 3 фути посередині броду, позначеного двомя рядами з'єднаних між собою брил, відстань між якими 12 футів. Проміжок між ними, здається, колись був заповнений камінням. Тепер посередині немає жодних слідів цього каміння. Перетнувши цю ріку, дорога піднімається по її лівому берегу. Долина ріки з |79| крутими берегами, улоговина ж досить широка і подекуди болотиста. Залишаючи її з боку при підйомі на її лівий схил, видно на відстані 1500 туазів село **Байрамджа**, що лежить на лівому березі ріки. Дорога пролягає в долину *Сарата-Дере*, де тече річка, русло якої від 12 до 15 туазів завширшки і глибиною від 10 до 12 футів. Його верхня частина здається витвором людських рук, позаяк на його краях видно сліди грунту, викинутого зі рва з крутими і вирівненими берегами. Води річки течуть доволі повільно. Малозначуще село **Гассель-Кюї** лежить на пологому схилі лівого берега долини.

Дорога від Гассель-Кюї до Нуракашу пролягає по великій рівнині, яку перетинають декілька неглибоких безводних балок з доволі пологими схилами. За дві з половиною години дорога приводить через дуже пологий схил у широку долину *Бенлі-Дере*. В ній також тече струмок, на якому розташоване село **Нуракаш**; але перед прибуттям до села, треба переїхати невеликий безводний яр, в який впадає цей струмок внизу села.

|80| Дорога від Нуракаша до Акермана йде все по великій рівнині і приводить через годину в долину з назвою *Аджи-Дере* (гірка долина). В ній тече струмок, крутизна берегів якого сягає 10-12 туазів, і який, вочевидь, викопано. Ця досить широка долина має проте невисокі береги з досить пологими

схилами. За дві з половиною години можна дістатися іншої долина Алкале-Дере, де тече такий самий струмок. Нарешті за чверть години перед Акерманом треба перетнути іншу порожню піщану балку, за якою справа видно плодоносні сади, обнесені ровами. Звідси дорога йде через пологий схил до Акерману. Тут розташовані турецькі гробниці, звідки можна зручно бомбардувати [фортецю].

Акерман розкинувся на правому березі Дністра або краще сказати на правому бе|81|резі озера при впадінні ріки в Чорне море, віддалене від нього близько 3 миль. Це місто, обнесене подвійною кам'яною стіною зі рвом і зубцями за турецьким звичаєм. Воно має від 300 до 400 туазів завдовжки і 200 завширшки. З півночі та сходу місто обернено до ріки, крутий і нерівний берег якої піднімається на 25-30 футів. Дністер чи озеро утворює з півночі велику затоку, котра робить половину огорожі міста неприступною. Решта її досить слабко захищена і не може опиратися першим гарматним пострілам. В місті знаходиться давній замок, оточений з боків 4 чи 5 маленькими покритими баштами, який слугує фортецею. Тут також є декілька табіасів чи батарей, розкиданих по різних місцях навмання, та збудованих з сапами або амбразурами з тину. Я бачив в ньому тільки одну каплицю. Це місто було захоплено російськими військами під час минулої війни. Досить просторе передмістя складається з майже 150 будинків – 80 вірменських и 70 грецьких.

Далі дорога зазвичай веде від Татар-Пунара до **Паланки**, розташованої на правому березі Дністра, в місці, де ріку переходять вбрід. Оскільки в цей час на ній |82| була повінь, ми рушили далі від Акермана, де можна переправитись на великих суднах. Проте цей переїзд не завжди буває зручним через сильні вітри.

Село **Гаджи-Дере** розташоване на лівому березі ріки, в її затоці чи західні навпроти Акермана. Його перетинає струмок, від якого село отримало свою назву. Як кажуть, воно було

більше, ніж Акерман, але зруйновано російськими військами під час минулої війни і не відновлено до попереднього стану. Будинкі в селі вкриті очеретом і землею, так, як і в Акермані. Берег, на якому стоїть село, має крутизну висотою від 25 до 30 футів, за винятком місць поблизу гирла струмка. Він складається з шарів каміння, які чергуються з шарами піщаного грунту.

Відстань від Акермана до Гаджи-Дере долають десь за годину, і ми при сприятливому вітрі перетнули її |83| на плотах за годину. Ріка по той бік моря має глибину 10 футів, проте судна туди не ходять через підводне каміння, котре робить прохід складним. На тутешньому рейді я бачив лише дуже малі барки чи томбаси. Вода ріки біля Акермана, віддаленого від Паланки тільки на шість годин, приємна і смачна. Усі барки чи судна, що йдуть з Дністра, навіть плоти з деревом, а також з іншими необхідними продуктами, розвантажуються при Акермані, а вантажі перевалюють на маленькі судна – томбаси і таким чином їх перевозять у Чорне море.

За дві години ходи по рівнині, дорога сягає долини з назвою *Бурмом-Дере*, де тече доволі болотистий струмок завширшки у чотири туази. Перед струмком зліва від дороги знаходиться колодязь. Через годину |84| дорога приводить до *Акрта-Дере*, в якій також тече струмок з вузьким руслом та доволі крутими берегами. Після долини, з правого боку дороги на відстані майже 1500 туазів видно татарське село з назвою **Крим**. Поблизу села лежав сніг, а поряд з ним також розлилось озеро, яке утворюється зі струмка Акарта при впадінні його в море. Через три з половиною години від Гаджи-Дере дорога приводить в долину з назвою *Таллак-Дере*, де тече струмок, котрий переходять вбрід. По лівому берегу струмка треба їхати майже чверть години. Долина в цьому місці стиснута двома доволі крутими високими берегами, особливо з правого боку, де видніються навіть скелі. Цей струмок, здається, утворює неподалік озеро і впадає, як кажуть, невдовзі після того в

Чорне море. В цьому краї багато полів обробляють колісними плугами, які тягнуть три пари волів. Я бачив тут воза на великих колесах, хоча у всій цій країні в ходу лише маленькі візки. При Коджа-бей тече інший струмок, в який впадає Таллак, а також дві плоскі безводні долини. Пологий схил однієї з них звернений до струмка чи озера *Коджа-бей*.

|85| Грунти тут добрі і, здається, мають бути родючими. Вони оброблені в околицях Гаджи-Дере і в деяких місцях по дорозі. Місцевість навколо деяких татарських сіл, де частково мешкають кримські вихідці, освоєна. Тут знаходяться численні отари і табуни коней, які тут доволі рослі. При мені збирали на полях збіжжя руками без будь-якої попередньої обробки. Навесні випалюють трави.

Коджа-бей, розташований в затоці чи на узбережжі Чорного моря, котра утворює досить спокійний рейд, складається з двох татарських сіл, роз'єднаних маленькою безводною балкою. Для захисту рейду є поганенький замок і маяк для суден, котрі перебувають в морі. Обидва в досить жалюгідному стані і не відповідають своєму призначенню. Тут судна навантажують хлібом, маслом та шкірами. Під час моєї подорожі у 1784 році був знятий план цієї місцевості і тоді ж розроблений проект про виконання робіт для приведення рейду в стан, здатний до оборони.

Від Коджа-бей дорога прямує через крутий узвіз, зроблений в пухких кручах, частина яких має жовтуватий колір, на пологий морський берег, що лежить при основі затоки, котра утворює рейд. Цей високий крутий берег розділений на дві частини чи долини. Перша з них доволі болотиста, в другій є прекрасне озеро. Обидві досить довгі і відокремлені від моря піщаною косою завширшки від 400 до 500 туазів. Жодна з долин не впадає в море і, без сумніву, їх води просочуються через піски, де губляться через випари.

Через годину ходи морським берегом, дорога піднімається по схилу на рівнину, яку перетинають три балки або

безводні долини. Зліва від дороги видно віт|87|ряк з назвою **Татар-Кіой-Дермен** (вітряк татарського села). За три години дорогою можна дістатися озера *Аджле*, через яке переїжджають поблизу берега по косі завдовжки близько 200 і завширшки 25-30 туазів, яка є перепоною для виходу його вод. Краї цього озера подібні до морських берегів - круті й нерівні. Це озеро має, вочевидь, довжину з півночі на південь від 1200 до 1500 туазів. На його західному березі ще лежав в яругах сніг, як і поблизу від Акермана до Коджа-бей і біля усіх озер, бачених нами, починаючи від Дунаю. Далі пролягають дві чи три плоских безводних долини, а дорога закінчується при іншій долині з назвою *Аджи-Гель*, котру також переїжджають вздовж берега по косі длиною до 300 та шириною 25-30 туазів, яка так само перепинає розлив його вод. Краї цього озера також круті. Звідси дорога йде через дві плоскі, безводні долини. Після них треба перетнути третю з назвою *Біше-Дерессі*, де тече струмок з доброю водою, що утворює озеро поблизу моря.

|88| Від Коджа-бея за шість годин та через деякий час після переходу останньої долини дорога доходить до *Телегулу*, пересип якого має від 800 до 900 туазів ширини і таку ж довжину. Проте це озеро завдовшки понад дві милі, зробило собі вихід через пересип. Утворену таким чином протоку чи річку шириною близько 20 туазів переїжджають на поті чи плоті. Він зроблений з двох з'єднаних суден. На пліт ставлять вози і гарби, а сам він прикріплений до дерев'яних підмостків, що стоять на обох берегах протоки. Пліт тягнуть двома надійними канатами, міцно натягнутими з кожного боку, при допомозі блоків, закріплених на ньому. Цей пліт зроблений краще від усіх бачених мною в Туреччині. Я вважаю, що тут сплачують подать розміром дві пари з коня. Нещодавно, побоючись потонути, протоку переходили вбрід. На лівому березі стоять дві нові хати: одна кам'яна, ще не повністю вкрита, служить, без сумніву замість готелю, а інша для людей, котрі керують плотом. Краї цього озера скрізь круті, за винятком перетинаючих

береги маленьких рівчаків. Грунт |89| коси чорний, пухкий і має бути родючим, проте він не обробляється.

Перетнувши долину Телегул, дорога йде рівниною, при чому інколи доводиться переїжджати декілька доволі плоских безводних долин, і приводить від переходу озера через чотири години до невеликого струмка, місцями вправно огороженого. За звичай його перетинають по одній з гребель, вкритих соломою чи очеретом, і таким чином дістаються села **Тузла**, розміщеного на його лівому березі. За півгодини постає інша долина з невеликим струмком. А за годину від Тузли на лівому схилі плоскої безводної долини розміщене село **Гіаур-Кіой**. Нарешті ще за три чверті години від цього села можна досягти правого берега озера Березен у місці, де є пот чи пліт, кав'ярня для мандрівників та дві чи три хати. Цей пліт – велика барка, на котру людей, коней чи гарби завантажувати важко, позаяк на обох берегах немає підмістків. В Коджа-бей я не бачив оброблених земель.

|90| Озеро Березен у місті, де ходить пліт, має ширину тисячу туазів і найбільшу глибину до 10 туазів. Скрізь судно рухається за допомогою жердин, і тільки посередині цього глибокого місця треба веслувати. Судно розвантажується досить незручно на піщаному пологому березі, котрий утворює косу, виступаючу в море поряд з болотистою затокою. Від **По-Березені** до міста впадіння озера в Чорне море близько милі.

Після переправи через озеро дорога тягнеться берегом, а на горі його справа від шляху є балка. |91| Далі вона спускається в долину *Метелі*, де є джерело з такою ж назвою. Це джерело на лівому березі балки, що часто пересихає, є велика водойма завдовжки до 20 туазів і близько 10 футів завширшки. Там є дерев'яні містки, щоб брати воду відрами, виливаючи її потім у діжки, встановлені на одноконних возах, котрі безперервно приїздять з Очакова. Ця водойма споруджена досить погано з непридатного каміння, вкритого дерев'яним гонтом, і майже зруйнована. Спосіб, яким беруть воду, каламутячи її, геть не-

зручний. Для цього можна було б застосувати простіші, міцніші, а головне набагато зручніші засоби.

З Метелі до Очакова лише три чверті години ходу. По дорозі є дві безводні балки, де можна заховатися від гарматних обстрілів з фортеці. Між верхами цих балок відстань лише 1500 чи 1800 туазів. Далі, залишаючи з правого боку сади і передмістя молдаван, дорога приводить до укріплень передмістя Очакова через браму Метелі. |92| **Очаків**, колишня досить багатолюдна фортеця на правому березі Дніпра в його гирлі. Раніше в ній було від 8 до 10 тисяч мешканців, включно три його передмістя і ще одне нове, в якому живуть татари – вихідці з Криму.

Додаток 3

Р О З Р А Х У Н О К
відстаней між населеними пунктами в годинах шляху

	По нашому розрахунку	По свідченню мешканців	№/№ сторінок в оригіналі
Від Тульчі до Ізмаїла	4	4	68
Від Ізмаїла до Шамашира	6	9	73
Від Шамашира до Чесми	3½	5	75
Від Чесми до Татар-Пунара	2½	3	75
Від Татар-Пунара до Гасселе-Кюі	3	3	78
Від Гасселе-Кюі до Нуракаша	3	3	78
Від Нуракаша до Акермана	4	6	80
Від Акермана до Гаджи-Дере	1	1	82
Від Гаджи-Дере до Коджа-бей	5	6	83
Від Коджа-бей до По-Березені	12	12	86
Від По-Березені до Метелі	¾	¾	90
Від Метелі до Очакова	¾	¾	90
Переправа через озеро Березань	1	1	90
Разом:	46½	54½	

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

А.Л. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. – **1891.** – Т.35, ноябрь. - С. 295-299.

Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – О., **1994.** - 124 с.

Бертье-Делагард А.Л. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее Императорского общества истории и древностей. – О., **1888.** - VI + 59 с.

Бертье-Делагард А.Л. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба // ЗООИД. – **1896.** – Т. XIX. – С. 63-67 (протоколы).

Бескровный – 1950. М.И.Кутузов. Документы. Т. І. / под ред. Л.Г.Бескровного. – М., 1950. – XLVIII + 795 с.

Бимбасов – 1901. Архив графов Мордвиновых. / Предисловие и примечания В.А.Бимбасова. – Т. II. – С.Пб., 1901. 616 с.

Боровой С.Я. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // ЗОАО. – **1967.** – Т II (35). - С. 130-136.

Вся Одесса. Антология. Словарь. / под редакцией В.А.Димова. – М., **1997.** - 1168 с.

Галкин М. Измаил и его военно-исторические памятники. – О., **1902**. - 93 с.

Гончарук Т. История Хаджибея (Одессы): 1415-1795: Популярный очерк. / Ответственый редактор – В.М.Хмарский. – О., **1997.** - 88 с.

Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст. – 1794 р. (Популярний нарис та додані документі з друкованих джерел). / Відповідальний редактор – В.П.Щетників. – О., **1998.** - 67 с.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. І. – Херсон, **1903.** - 176+II с. + XVIII табл.

Григорович В. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба // ЗНУ – **1876.** – Т. XX. – Ч. II. - С. 9-37

Де-Волант Ж.Ф. Очерк моей службы в России. 1787-1811. / Редактор Н.Г.Глеб-Кошанский. – О., **1999.** - 136 с.

Дмитренко – 1896-II. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. / Собраны И.И.Дмитренко. – Т. II. – С.Пб., 1896. - 475 с.

Дмитренко – 1896-III. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. / Собраны И.И.Дмитренко. – Т. III. – С.Пб., 1896. - 799 с.

Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., **1955.** - 368 с.

Дубровин – 1885. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. I. – 1775-1777 гг. / под редакцией Н.Дубровина. – С.Пб., 1885. - 873 с.

Дубровин – 1885-а. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. II. – 1778 г. / под редакцией Н.Дубровина. – С.Пб., 1885. - 924 с.

Дубровин – 1885-б. Бумаги Я.И.Булгакова. 1779-1798 годы. / Изданы под наблюдением Н.Дубровина. // СРИО. – С.Пб., 1885. – Т. 47. - С. 1-237.

Дубровин – 1887. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. III. – 1779-1780 гг. / под редакцией Н.Дубровина. – С.Пб., 1887. - 741 с.

Дубровин – 1889. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. – Т. IV – 1781-1782 гг. / под редакцией Н.Дубровина. – С.Пб., 1889. - 1004 с.

Дубровин – 1893. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VI. – Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774-1787 гг / под редакцией академика Н.Ф.Дубровина. – С.Пб., 1893. - 378 с.

Дубровин – 1894. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VII. – Бумаги князя Григория Александровича

Потемкина-Таврического 1788-1789 гг. / под редакцией академика Н.Ф.Дубровина. – С.Пб., 1894. - 396 с.

Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – О., **1997.** – 84 с.

Задунайська Січ / Серія збірок републікацій "Невичерпні джерела пам'яті" – Т. II. / Відповідальний редактор – О.А.Бачинська, науковий редактор – І.В.Сапожников. – О., **1998.** - 392 с.

Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. - **1904.** - Т. XXV С. 20-40 (протоколы).

Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – Ч. I. – К., **1931.** - 34 с. + 41 арк. карт.

Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре. – Екатеринодар, **1900.** - 70 + 203 с.

Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735-1739. – О., **1899.** - XIV + 526 + LXII с.

Лебединцев А.Г. Ханская Украина // ЗООИД. – **1913.** – Т. XXXI. - С. 1-22.

Масловский - 1893. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. IV – Письма и бумаги А.В.Суворова, Г.А.Потемкина и П.А.Румянцева 1787-1789 гг. (Кинбурн-Очаковская операция). / Собраны Д.Ф.Масловским. – С.Пб., 1893. - XXI + 384 + XIV с.

Мейер А. Повествованное, землемерное и естествословное описание Очаковская земля, сообщенное в двух донесениях. – С.Пб., **1794.** - 204 с.

Мещеряков – 1951. А.В.Суворов. Документы. / Под общей редакцией Г.П.Мещерякова. – Т. II.: (1787-1791). – М.-Л., 1951. – 688 с.

Мурзакевич Н.Н. Гаджибейский замок // ЗООИД. – **1865.** – Т. VI. - С. 595-597

Намогильні хрести запорозьких козаків / Серія збірок републікацій "Невичерпні джерела пам'яті" – Т. I. / Відповідальний редактор І.В.Сапожников, науковий редактор О.А.Бачинська, О., **1998.** - 220 с.

Некоторые сведения о правом береге Дуная, собранные в 1826 г. – С.Пб., **1827.** - 63 с.

Описание пути от Константинополя до Очакова. – С.Пб., **1821.** – 92 с.

Орлов Н.А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 г. – С.Пб., **1890.** - 197 с.

Сапожников И.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX вв.). / Ответственный редактор Л.Л.Зализняк. – О., **1997.** – 134 + XXVI с.

Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). / Відповідальний редактор Л.Л.Залізняк. – О., **1997-а.** – 165 + XXVII с.

Сапожников І.В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі). / Відповідальний редактор Г.В.Сапожникова. – Іллічівськ, **1998.** - 72 с.

Сапожников И.В. Материалы по исторической географии дельты Дуная (к 170-летию ликвидации Задунайской Сечи). / Ответственный редактор Г.В.Сапожникова. – О., **1998-а.** - 72 с.

Сапожников І.В. Запорозькі та чорноморські козаки в Хаджибеї та Одесі // Київська старовина. – **1998-б.** – № 3. - С. 11-25.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е годы). / Ответственный редактор Л.Л.Зализняк. – О., **1998.** – 272 с.

Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой (Очерки истории пос. Александровка с древнейших времен до

начала XX в.). / Ответственный редактор – Г.В.Сапожникова. – О. – Ильичевск, **1999.** - 264 с.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – О., **1841.** - 437 с.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – 3-е изд. – Ч. III. – О., **1886.** - 330 + II с.

Смольянинов К. История Одессы. – О., **1853.** - 284 с.

Сталь К. События под Очаковым в 1788 г с сентября до половины ноября // ЗООИД. – **1867** – Т. VI. – С. 597-601.

Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., **1961.** - 338 с.

Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772-1774 г. // ЗООИД. – **1886.** – Т. XIV С. 157-165.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗОАО - Записки Одесского археологического общества. Одесса.

ЗООИД - Записки Императорського Одесского общества истории и древностей. - Одесса.

ЗНУ - Записки Новороссийского университета. - Одесса

СРИО - Сборник Русского исторического общества. Москва

СПИСОК ИЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 10. Карта Північного Причорномор'я (арк. В-10) з "Atlas de la Russe Evropeenne. – Paris. – 1812" (Фрагмент, дорога від Татарбунар до Сухого лиману).

Рис. 11. "Карта, учиненная для состоящего по Елизаветградской провинции в областях турецкой и польской кордона, в каковых по оному местах содержатся форпосты, значит кордон, отушеванный густой земляной краской, а форпосты под красными номерами с надписью" 1772-1774 годов (Фрагмент; Ястребов – 1896).

Рис. 12. "Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исланьевым". (Фрагмент; Кордт – 1931. – Арк. 31).

Рис. 13. "Карта географическая, изображающая Область Озу или Едисан, иначе называемою Очаковскою землею и присоединенную к Российскому государству в силу заключенного в Яссах [29] декабря 1791 г. мирного договора" (Фрагмент; Григорович – 1876).

Рис. 14. "План II-й специальный новостроемого на берегу Черного моря турецкого города Гаджеябея. B. батареи вновь сделанные; C. - ретранжамент старый, соединенной к батареи; D. - дом нынешнего командира над городом; E. - магазин по примечанию с воинским снарядом; F. - хлебопекарня казенная; G. - гостинный двор; H. – мечеть; I. - пристань на сваях; K. – неведомо какое строение с припасами; N. - строение почти все казенное для янычар и куечиров турецких и малой части христиан волохов, построенное на выезде; O. - место, куда собираются старшины в торговые дни; P. - особливые казенные лавки для приезжих купцов; Q. - дом бея янычарского; R. - колодезь; S. - развалины старинного замка города Качубея. Сочинен 1766 года в мае месяце 25 и 26 числа. Масштаб в российских саженях английский дюйм положен в 40 сажен. Сочинил Черного гусарского полка поручик Иван Исланьев" (Боровой – 1967. – Рис. 2).

Рис. 15. План замку Коджа-бей Лафітта-Клаве 1784 р. (Боровой – 1967. – Рис. 1).

Рис. 16. План Гаджибейського замку інженер-поручика Фрейгана 1789 р. (Мурзакевич. – 1867. – Табл. VII).

Рис. 17. Загальний вигляд Гаджибейского замку інженер-поручика Фрейгана 1789 р. (Мурзакевич. – 1867. – Табл. VIII).

Рис. 18. "Карта, представляющая Крым и степь крымскую из новейших известий, сочиненная при Акалемии наук Я.Ф.Шмидтом. 1777 г." (Фрагмент).

Рис. 19. "Карта географическая, изображающая Область Озу или Едисан, иначе называемою Очаковскою землею и присоединенную к Российскому государству в силу заключенного в Яссах [29] декабря 1791 г. мирного договора" (Фрагмент; Григорович – 1876).

Рис. 20. "Модель крености и предместья Очакова, сделанная в 1788 году, находящаяся в Музеуме С.-Петербургского Арсенала. А – бастион, который был разрушен; В – брешбатарея; С – мечеть; D – базар; Е – ложементы; F – временные бараки для войск" (Сталь – 1867. – Табл. IX).

ЗМІСТ

ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ІЛЛІЧІВСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім.І.І.МЕЧНИКОВА

Наукове видання

Сапожников Ігор Вікторович

ХАДЖИБЕЙ
ТА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я
1780-х років

(до 210-річчя штурму Хаджибейського замку)

Монографія

Українською мовою

Книга видана в авторській редакції
Художне оформлення, комп'ютерне
складання та верстка - І.В.Сапожников
Коректори – Т.С.Приходченко, О.І.Запороженко

Сапожников І.В.

Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років (до 210-річчя штурму Хаджибейського замку) / Одеське регіональне відділення Інституту козацтва НАН України, Інститут археології НАН України, Іллічівський навчально-науковий центр Одеського державного університету. – Іллічівськ, "Елтон-2", 1999. - 84 с. Укр. мовою, ілюстр., бібл.

ББК.63.3 (4УКР)5
УДК 974.74-25

ISBN 966-7588-02-7

Підписано до друку з оригінал-макету 17.08.99.
Формат 60х84 1/16. Ум. друк.арк. - 5,3 Обл.-вид. арк. - 5,2[illegible]
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк різографія.
Наклад 300 пр. Зам. № 401, ціна договірна.
Видавництво «Елтон-2», 348016 м.Луганськ, вул.Коцюбинського, 2